

प्राचीन नेपाल

पुरातत्व विभागको द्वैमासिक मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या ९२-९७

फागुन २०४२-माघ २०४३

Number 92-97

February 1986-January 1987

सम्पादक
पशुपतिकुमार द्विवेदी

Edited by
Pashupati Kumar Dwivedi

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग
काठमाडौं, नेपाल

Published by
The Department of Archaeology
His Majesty's Government
Kathmandu, Nepal

Olin
DS
493
P89
no. 9
1976

प्राप्ति स्थान:-
साम्ना प्रकाशन
पुलचोक, ललितपुर
नेपाल ।

Available at:-
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur
Nepal.

मूल्य रु १०/-

Price Rs. 10/-

Printed at Matribhoomi Press, Kamal Pokhari, Kathmandu, Phone 414076, 412501 & 410284

114
Kas

प्राचीन नेपाल

संख्या ९२-९७

फासुन २०४२-माघ २०४३

Ancient Nepal

Number 92-97

February 1986-January 1987

सम्पादक-मण्डल

श्री पशुपतिकुमार द्विवेदी

प्रधान अन्वेषण अधिकारी

चन्द्रप्रसाद त्रिपाठी

अनुसन्धान अधिकृत

विष्णुराज कार्की

संरक्षण अधिकृत

शुक्रसागर श्रेष्ठ

लिपि विशेषज्ञ

नारायणप्रसाद संजेल

शाखा अधिकृत

Editorial Board

Pashupati Kumar Dwivedi

Chief Exploration Officer

Chandra Parsad Tripathi

Research Officer

Bishnu Raj Karki

Research Officer

Sukra Sagar Shrestha

Epigraphist

Narayan Prasad Sanjel

Section Officer

विषय-सूची Contents

	Page
Virupaksha	-Hari Ram Joshi 1
Report on the Monuments of Northern Nepal (Monuments of Dolakha District)	-Cornelle Jest 6
Nepal	-Sivain Levi 14
नेपाली खण्ड	पृष्ठ
समादलक्ष साम्राज्यको अत्रसानपछि	-राजाराम सुवेदी १
नेपालमा दासप्रथा मोचनका प्रयास र सफलता	-दिलबहादुर क्षत्री ५
राजा धोरमल्लको भूमिसम्बन्धी तमसूक ताडपत्र	-श्यामसुन्दर राजवंशी १५
सतार संस्कृति : एक चिनारी	-मदनप्रसाद कट्टेल १९
प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाका समयको नेपाल-भोट युद्धका ऐतिहासिक सामग्री	२७

Virupaksha

— Hari Ram Joshi

The Nagas were one of the different tribes of the primitive age. The Nagas were of the matriarchal society. So, in their society the woman folks had unlimited sway in comparison with those men folk. So, the women were the rightful claimants of power and property. Men had no right on the property. That's why in the society of those days the sexual freedom was given priority to all even among the brothers and the sisters, so to say between mother and the son. The wealth always remains intact within a family only owing to this sexual freedom being allowed within a particular family. The popular legend that Virupaksha had sexual relation with his own mother finds support in this sexual freedom, prevailing in those days. Later on the Aryans, too, adopted the above mentioned tradition of marriage system practised by the Nagas. Innumerable instances are found in a careful perusal of Vedic, Itihas-Purana, Buddhist and Jain scriptures. In the Vedic literature we come across the legend of incestuous sexual relations of Prajapati Brahma with his own daughter¹. The Buddhist scriptures indicate that the Sakyan clan itself was the result of the sexual relations among the brothers and the sisters.² The commentary of the Suttanipata, a well known

Buddhist scripture, states that the Sakyas were reproached by the Koliyans for cohabiting like dogs with their own sisters.³ It is mentioned in Avashyakachurni, a Jain scripture, that King Ushava married his own daughter and King Pupphaketu allowed his son to marry his own sister.⁴

Thus, from the very primitive times the tradition of sexual cohabitation even among blood relatives was widely prevalent among the ancient tribes of Nepal and India as it was spread in other ancient civilisations of this world, too. Lord Rudra-Siva, known as the revered god so to say the popular deity of the primitive man from before the advent of the Vedic Aryans, had married his own sister 'Ambika'.⁵ This myth as well as the popular legend that Virupaksha, the chief of the Naga tribes, had sexual intercourse with his own mother can be taken here in this very context. This sort of sexual freedom among the primitive tribes of Nepal is, in fact, the logical sequence of the matriarchal system as well as the establishment of the rule of various non-Aryan tribes like the Nagas and so on in accordance with other contemporary civilisations of the world.⁶ The popular legend of Virupaksha can be accounted for on this very

basis. Lord Rudra-Siva, the non-Aryan god, was the revered deity of these Nagas in accordance with the tradition, prevalent among the other ancient tribes. Virupaksha, installed at Aryaghat in Pasupati region, is shown with a Siva-Linga in the left hand and a rosary in his right hand.⁷ This icon, clearly, supports the above facts. Besides, according to the Pauranic myths the Nagas were the gate-keepers of Pasupati-Siva. The Varahapurana states that the worship of Pasupati-Siva cannot be fruitful until and unless one first pays homage to the Naga.⁸ These facts, too, support the afore-stated statement.

It has already been discussed above that Virupaksha was the chief of the Nagas. It seems that this fact is supported with the Pauranic legends, too. According to Varahapurana, one of the eighteen prominent puranas, there was a Naga named Shleshmantaka at Pasupati region. After having atoned for sins by his severe penance, he obtained the favour of Pasupati-Siva. He, too, had an Ashram near about the Lord.⁹ That purana states, clearly, these facts. These descriptions of Varahapurana coincide mostly with the popular legend of Virupaksha. These facts lend support to the possibility that Shleshmantaka was also a name of Virupaksha. Most probably the Naga 'Shleshmantaka' came to be known as 'Virupaksha' after his absorption in Siva (शिव सायुज्य).¹⁰ Again, as the region was the dwelling place of the Naga 'Shleshmantaka', it became well known as Shleshmantaka forest. Hence, the fact that there was the huge habitation of the Nagas in that region, comes to be true. This view, too, has helped us to prove that Virupaksha was the chief of the Nagas.

Again, the Naga deities are especially shown emerging out of water in the artefacts. The images of this kind are available

in the 'Bharhut art'.¹¹ According to Valmiki Ramayana and Divyavadana, the Buddhist scripture, they were the 'Udaka nihsrita Devah' i.e. the gods who had come forth out of water.¹² During the Kushana period their images began to be installed on the banks of river or the big lakes. Because they were considered to be the patron deities of the water currents underneath.¹³ Virupaksha, having three eyes, installed at Pasupati Aryaghat can be taken here in this very context. This image is installed on the bank of the sacred river Bagmati and is shown as if it was emerging from under the waters. The people offer libation of water daily to him, too, as it was done to other Naga deities. From all these facts it comes to be known that Virupaksha was, first of all, the Naga chief and afterwards came to be worshipped as Rudra-Siva, having three eyes. According to Sivasatanamastotra Virupaksha is also one of 108 names of Siva.¹⁴ It, too, points out towards the aforestated facts.

Soma, Agni, Indra and Varuna were the Dikpalas of North, East, South and West respectively in our religious view-point. But, in the popular version Dhritarashtra, the chief of the Gandharvas, Virupaksha, the chief of the Nagas, Vaishravana Kubera, the chief of the Yakshas as well as Virudhaka, the chief of the Kumbhanda tribes were the Lokpalas of East, West, North and South respectively. They were revered as Chatumaharajika or the four great gods. A thorough study of the Buddhist literatures as well as the Sanchi and the Bharhut Stupas renders (affords) a clear-cut picture of this fact.¹⁵ The names and homages of these deities are found to be mentioned even in Atharvaveda 11/9/17 and 8/6/15. In that veda they are stated as Gandharvapsara, Kumbhamushka (Kumbhanda), Naga and Itarajana (Punyajana).¹⁶

Even though Virupaksha was a Naga chief, he, having been very popular among the masses, came to be adored as a god. According to Roopamandan (the scripture) he was one of the twelve Rudras.¹⁷ It is essential to give libations of water (तपण) to Virupaksha also along with other various gods and goddesses as recorded in the Grihya rituals.¹⁸ These are the very reasons why the tradition of worshipping Virupaksha after installing his images, is still being practised here even though he was a Naga, a non-Aryan tribe. The installation of this Virupaksha image in the Pasupati region can be taken here in this very context. A mediaeval image of Virupaksha is installed at Gopuchchha i. e. Svayambhu hill, too, in Kathmandu. The Kanchipuram copper-plate inscription, dated Saka era 1450 (1528 A. C.) states that an image and temple of Virupaksha was installed there in South India.¹⁹ Again, the Ramayana has stated that Virupaksha was an elephant of Lord Indra, the Lokpala of Eastern direction.²⁰ Thus, although the non-Aryan Naga tribes were conquered by the Aryans, the Aryans were unable to counter-act the popular version of the masses; the result was that they, accepting the popular approvals of other ancient tribes including the Naga one as an unaltered part of their religion and culture, had to adopt the culture of the conquered tribes as the foundation of their very existence. They recognized the matriarchal system of the non-Aryans in a doctrinal manner. The influence of matriarchy will, clearly, be visible in the fact that Siva becomes just like a corpse in absence of female energy (मातृशक्ति).²¹ This fact seems to be correct that none hates others, saying that they are destitute of Vishnu or Siva. But everyone abuses (condemns) the weak or incapables, saying that they are deprived of energy.²²

It seems that the image of Virupaksha, the Naga deity, was, first of all, installed at Pasupati Aryaghat in Nepal at about 5th century A.C. Lain S. Bangdel and Pratapaditya Pal differ in their dating of this image. According to Bangdel it was the product of the 4th century A. C.²³, whereas Pal accepts it as of the 6th century A. C.²⁴ But, in fact, this image seems to be the product of 5th century A. C. as shown with the study of history. The study of art and history has brought forth the aforesaid conclusion. It is essential to make thorough study of both sides viz. art and history of the image while fixing the conjectural date of its making. It does not seem to be proper at all to leave out history even though the art side is stronger enough. This image was, possibly, installed by Shree Bhogini, the Naga wife of the Lichchhavi King Shree Manadeva of 5th century A.C. in the memory of the tutelary or the guardian deity of her mother's side (माइत). It has already been mentioned in an editorial of *Rolamba*, Vol. 5, No. 3, the quarterly journal of the Joshi Research Institute, that Shree Bhogini was a Naga woman. The finding of this image of Virupaksha, the Naga chief, too, has lent support to prove the fact that Shree Bhogini was a Naga woman.

The first reference about Shree Bhogini is found out on the reverse of the coins, bearing the word 'Shree Mananka' which was circulated by the Lichchhavi King Shree Manadeva. The name 'Shree Bhogini' is, clearly, inscribed on that coin.²⁵ With the finding of this coin it is known that Shree Bhogini was the principal queen of Shree Manadeva. The line 'श्रीभोगिनीति कथितास्य वसूवदेवी' of the inscription of Vijayavati, the princess, is taken here as an ample evidence for proving it.²⁶ After the numismatic evidence the first mention of Shree Bhogini is to be found on the very aforesaid inscription, dated Samvat

427. That inscription was installed by Vijayavati, the daughter of Shree Manadeva by his consort Shree Bhogini, the Naga woman. She had erected an inscription along with the installation of a Siva Linga near about the image, installed by her mother. That was no other than the aforesaid Suryaghat inscription.

From the study of the aforesaid different facts it is known that Virupaksha was the chief of the Nagas and he was revered as a Naga deity. The finding of this image illuminates the fact that the tradition of the Naga tribes remained here in Nepal uninterruptedly from the very primitive times. This fact cannot be set aside.

Notes and References

1. Aitareya Brahmana, 3, 13, 9; Jaiminiya Brahmana 3, 261, 63.
cf. डा० यदुवंशी: शैवमत, विहार राष्ट्रभाषा परिषद्, पटना, ई. सन् १९५५, पृ. २०६, २०९
2. Digha Nikaya 3. 14; Mahvastu.
cf. N. N. Bhattacharya: History of the Tantric Religion, Manohar, 1982, p. 130
3. Suttanipata 1.357
cf. N. N. Bhattacharya: op. cit., p. 130.
- 4 cf. ibid, p. 130.
5. Vajasaneyi Samhita 2. 59;
cf. N. N. Bhattacharya: op. cit., p. 130;
'आरवुस्ते रुद्र पशुस्तं जुषस्वैष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्रा अम्बिकया तं जुषस्व ।'
-तैत्तिरीय संहिता १. ८. ६
cf. डा० यदुवंशी: पूर्वोक्त, पृ. २००;
A. B. Keith: The Religion and Philosophy of the Veda and Upanishads, Motilal Banarásidass, 1976, p. 144
6. cf. Editorial of *Rolamba*, Journal of Joshi Research Institute, Vol. 2, No. 4;
Hari Ram Joshi: The Naga Tribes (Rolamba, Journal of Joshi Research Institute, Vol. 4. No. 1)
7. Some thieves had dug the ground beneath the image of Virupaksha at Aryaghat in view of taking away that image about 2022 V. E. But, they were unsuccessful in their attempts. The fact came into light on that very occasion.
8. cf. कल्याण-संक्षिप्त ब्रह्म पुराणाङ्क, वर्ष ५१ संख्या १, जनवरी १९७७, पूर्णसंख्या ६०२, गीता प्रेस, गोरखपुर, पृ. ३८५
9. cf. कल्याण-पूर्वोक्त, पृ. ३७९
10. One of the four states of Mukti: The others beings Samipya, Sarupya ane Salokya.
cf. Sir Monier Monier-Williams: Sanskrit-English Dictionary, Originally published in 1899, second reprint 1981, p. 1207, 1210
11. cf. वासुदेवशरण अग्रवाल: भारतीय कला, पृथिवी प्रकाशन, वाराणसी, १९७७ ई., पृ. ३४५
12. cf. वासुदेवशरण अग्रवाल: पूर्वोक्त, पृ. ३४५
13. cf. वासुदेवशरण अग्रवाल: पूर्वोक्त, पृ. ३४५
14. cf. कल्याण-संक्षिप्त ब्रह्म पुराणाङ्क, वर्ष ६०, संख्या १, ई. सन् १९८६, गीता प्रेस, गोरखपुर, पृ. ४४५
15. cf. वासुदेवशरण अग्रवाल: पूर्वोक्त, पृ. ३४५
16. 'खडूरेधिचङ्कमां खर्विकां खर्ववासिनीम् ।
य उदारा अन्तहिना गन्धर्वीप्सरसश्च ये ।
सर्पा इतरजना रक्षोति ॥१६॥
चतुर्दंष्ट्रांश्चावदतः कुम्भमुक्तां असृङ्मुखान् ।
स्वभ्यसा ये चोद्भ्यसाः ॥१७॥'
-अथर्ववेद ११।१।१६-१७
cf. अथर्ववेद संहिता, अजमेरीय वैदिक यन्त्रालये मुद्रिता, वि. सं. १९८१, पृ. १७२

- ‘येषां पश्चात् प्रपदानि पुर पाष्णीः पुरो मुखा ।
खलजाः शकधूमजा उरुण्डा मे च मटमटाः
कुम्भमुष्का अयाशवः ।
तानस्या ब्रम्हणस्पते प्रतीबोधेन नाशय ॥१५॥’
-अथर्ववेद ८।६.१५
- cf. पूर्वोक्त, पृ. १२२
17. cf. Gopi Nath Rao : Elements of Hindu Iconography, Vol. 2 Part 2, Motilal Banarsidass, 1968, PP. 387-388
18. cf. A. B. Keith : op. cit., PP. 213, 242
19. cf. D.C. Sircar: Select Inscriptions, Vol. 2 Motilal Banarsidass; 1983, PP. 592-600
20. cf. John Dowson : A Classical Dictionary, Rupa & Co. 1982, P- 180;
Margaret and James Stutley : A Dictionary of Hinduism; 1977, P. 165
21. cf. Margaret and James Stutley : ibid, P. 259
22. “रुद्र हीनं विष्णुहीनं न वदन्ति जनाः किल ।
शक्तिहीनं यथा सर्वे प्रवदन्ति नराधमम् ॥”
-देवी भागवत ३।६।१९
- cf. दाउ दयाल गुप्त : दुर्गा महिमा, पुस्तक महल, दिल्ली, १९८१, पृ. ४२
23. cf. Lain S. Bangdel : The Early Sculpture of Nepal. Vikas Publishing House Pvt. Ltd., 1982, P. 78, Plate 93
24. cf. Pratapaditya Pal : The Arts of Nepal, Part One, Leiden / Kolu, 1974, P. 58, Plate 75
25. cf. हरिराम जोशी : उत्तर प्राचीनकालीन मुद्रा, साज्ञा प्रकाशन, वि. सं. २०३३, प्लेट ‘श्रीमानाङ्क’,
26. cf. हरिराम जोशी : नेपालको प्राचीन अभिलेख, ने. रा. प्र. प्र. वि. सं., २०३०, अभिलेख, नं. २०, पृ. ६०

Report on the Monuments of Northern Nepal

(Continued)

-Corneille Jest

Monuments Of Dolakha District

Temple Of Dharpa (Dharka Gyang)

Barabhise Panchayat

The temple of Dharpa can be considered as the model of the Dolakha district.

Dharpa is a Tamang settlement at an altitude of 1700 m, in the Barabhise panchayat.

The temple is part of a series of five houses built along a contour line on a steep slope.

Externally the building follows the domestic scale and design; the plan is rectangular (13, 20 m x 6, 80 m), two storeys and a pitched roof. It is built of rubble stone bedded in mud mortar. The exterior is plastered over and white-washed.

The structure stands on a low platform serving as a pathway and is protected by the overhanging roof.

The roof is covered with slates.

The assembly hall (4, 40 m X 6, 80 m) is accessible from the West.

Four pillars support the ceiling. The floor is made of planks.

On a wooden altar, images of Opame, Chenresi, Guru Rinpoche, Dorje Sempa, Maha Guru,

The murals representing the Tranquil and Fierce Divinities have been painted by Yolmo *Khepa* in 1936.

On a series of shelves there are 19 volumes of religious texts (among them the Yum).

The entrance porch has a finely carved door frame; on the wall paintings of the Four Guardian deities.

Present condition

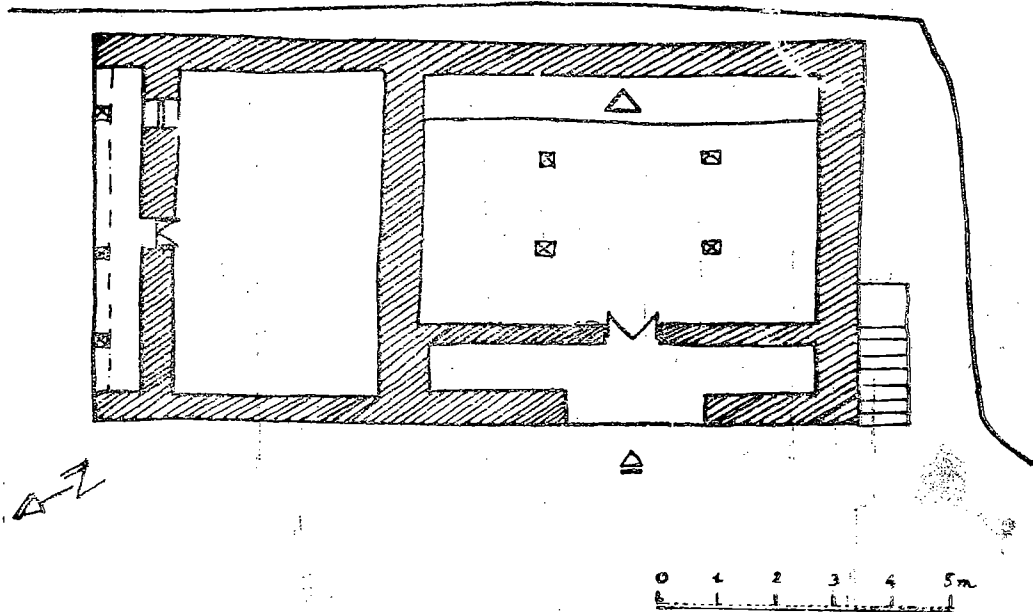
Some damage occurred during the 1934 earthquake. More recently the roof was repaired.

In 1955 a building was added to the northern side of the temple.

The Tika Lama is Lila Bahadur Lama, member of the Pakrin clan, and the benefactors of the temple are the villagers of Dharpa, Palati, Sanu Palati, Thulo Palati, Kosing Dharpa, Yarsa Kuna, Okreni.

altitude of 2250 m on a mountain slope South in the Danda Bartak range, in the district of Dolakha.

The different buildings are erected on a series of levels, the main temple occupying the

Dolakha District. temple of Dharpa.

temple extern. dim.: 13,20 X 6,80 m; includes houses of keeper.

Chapel: 4,40 X 6,80 m.

The keeper lives on the upper floor.

The temple owns 5 ropani of land (*Birtha*) (3 irrigated land, 2 dry land).

Religious ceremonies

Full moon of Baisakh (dance in honour of Padmasambhava)

Full moon of Bhadau

Full moon of Kartik

Full moon of Munsir (main festival, three days).

Monastery of Bigu

The monastery of Bigu is located at an

upper one, with a building housing a *Mani Dungyur*.

On a second level: the house of the head lama, a big *chorten* house with kitchen used during important ceremonies.

The lowest level is occupied by two long houses, the dwellings of the nuns (13 and 14 cells).

A few houses belonging to parents of the nuns are located above the settlement.

External dimensions of the important buildings

Temple: 17,50 m X 13,50 m

Mani-dungyur: 7,70 m X 8,50 m

Residence of head lama: 7,50 m X 6,80 m

Common kitchen: 8,10 m X 5,00 m

Guest house: 3,30 m X 5,90 m

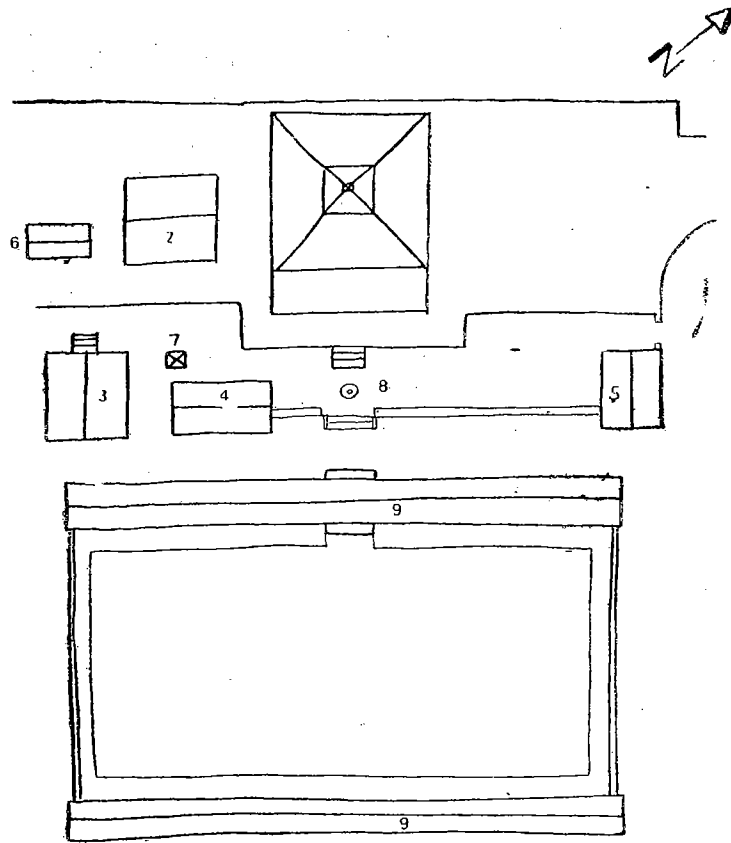
Nuns' quarters: 3,30 m X 45,00 m

Nuns' quarters: 3,30 m X 46,00 m

The main temple

The temple is an important single storeyed free standing building (extern. dim.: 17,50 X 13,50 m).

The walls are of stone bedded in mortar and the exterior is plastered over and white—

Dolakha district. Monastery of Bigu.

Plan of the site.

1. Main temple
2. Mani dungyur
3. House of the Head lama
4. Guest house
5. Communal kitchen
6. Shelter
7. Chorten
8. Paved courtyard
9. Nuns' quarters

washed, with a red parapet. It has only one small window on the East and West sides.

The building stands on its own plinth about 0,70 m in height, serving as a pathway for the devotees; it is protected by the overhanging roof.

A tiered roof system, with two tiers, has been introduced in 1959.

A flight of steps leads up to the entrance porch or lobby (10,20 m X 3,75 m-H: 3,20 m) and is open to the South. The ceiling is supported by four posts.

The walls of the porch are decorated with paintings (on cloth) representing the Wheel of Life and the Guardians of the Four Quarters. An inscription gives the details of the foundation.

Hanging from the first storey a curtain of yak hair protects from the wind and rain.

The assembly hall (11,50 m X 11,90 m-H: 3,00 m) is square in plan. The ceiling is supported by 6 pillars upon which rests a grid of beams and joists.

The floor is boarded with planks.

The altar, directly opposite the entrance porch, occupies the entire north wall. Set in painted frames, images of Chenresi, Padmasambhava, Sakyamuni, Avalokitesvara, Tonpa, Drolma.

The table of offerings supports a series of vases and butter lamps.

On the Eastern side there is a finely carved cupboard (*torgam*).

On the Eastern and Western walls terracotta images of the Eleven Headed Avalokitesvara are inserted on shelves.

On the southern wall a series of murals are painted.

Within the courtyard on the eastern side there is small one storey building serving as the communal kitchen and caretaker's quarter.

The house of the head lama (two storeyed), the Mani Dungyur, the kitchen and guest house are all built in the traditional local "Sherpa" style.

The roof is covered with slates. The craftsmanship is excellent.

Two long houses built on a platform contain the cells of the nuns.

Each quarter consists of a small room and a kitchen.

A fruit and vegetable garden separates the two houses.

Present condition

The foundations and walls are structurally sound.

The roof of the temple, a two tiered structure, has been built in 1959 and covered with tin sheets. The wooden structure has been adapted to accommodate new material, but the pitch is slightly too low and the whole structure is becoming instable.

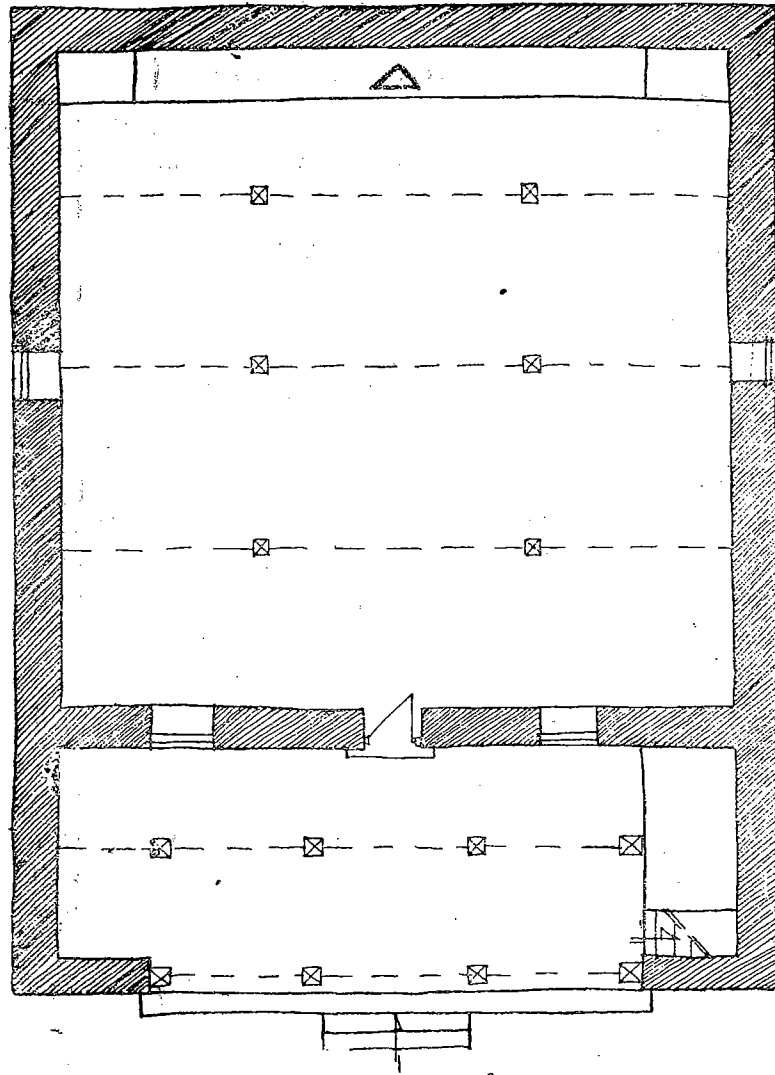
The roofs of the nuns (shingles) quarters are in bad condition.

The monastery is exclusively occupied by *Ani* or nuns, and a few old women who devote their time to religious practice and work in the fields. They are called *Zur-wa*, lit.: "The ones on the side".

The 30 nuns are natives from Bigu or surrounding areas, mostly Sherpa (from Dungle) and Tamang (Charikot, Sailung). They rely on financial support in kind from their families. They fulfill almost the same religious obligations as the monks.

The head of the community in a lama of the founder of the monastery.
the Drugpa Kagyu order.

Also living in Bigu from time to time : The monastery owns a few fields in
Lama Ngawang Khenrab Dorje, incarnation Alamphu, 17 cows and a water mill.

Dolakha district. Monastery of Bi, u, main temple
temple extern. div.: 17,50 X 13,50 m., Chapel: 12,50 X 11,90 m.

History of the foundation

Sherab Dorje, a lama of the Drugpa Kagyu sect founded the monastery in 1934 (year Wood-Dog). The place was given by a wealthy inhabitant of Alamphu: Nyima Pasang Sherpa (of the Ngonba clan). A few monks started to build a temple which was finished after one year.

The roof was covered with shingles. In 1959 Kusho Tsechu bought corrugated iron sheets from an old Rana palace in Kathmandu in order to replace the shingle roof.

The religious settlement is called : Tashi Chime Gatsal. It serves a vast area as a ritual and educational center, playing an important role in maintaining the tradition of Mahayana Buddhism.

Bigu is not very far from Lapchi, a famous site where Milarepa has meditated. Temples and shrines have been for eight centuries important places of pilgrimage.

The village temple of Bigu

There is also a village temple in Bigu, on a contour line, 100 m below the monastery (alt. 2480 m).

The temple (8,85 m X 8,10 m) is a single storeyed building. The entrance porch opens to the South-East.

Two posts support the ceiling. The upper part of the walls are covered with wooden pannels decorated with images of deities.

Old Mani Wall form a compound around the temple and a building containing a Mani Dungyur.

In the valley there are two other small temples, one in CHAGU, a Sherpa village, one in BULUGPA on the left bank of the Alamphu Khola.

Temple of Puri

Lhundrup Dechen-Ling

The temple of Puri is located in the Dolakha district, Tamjet Dudh-Pokhari village panchayat.

The building crowns an elevation at an altitude of 1400 m. The entrance and easy access is from eastern side, on the other sides the slopes are very steep, with a series of *chorten* and small shrines around the upper platform.

The building is of rectangular size (extern dim. : 6,60 m X 7,45 m). The walls are in random stones bedded in mortar. The pitched roof is covered with slates.

The entrance porch (1,00 m X 6,00 m) extends along the eastern facade.

The chapel (4,05mX6,50m-H: 2,40m): on the altar clay images of Mahakala, Shabdrung Ngawang Namgyal, Palden Drugpa, Sangye Chomden, Dorje-Chang, Chenresi, Guru Rinpoche and small images of smaller size in wood or stone of Marpha, Shiva and Parvati, Shiva.

On the three walls a series of murals representing : Heruka, Avalokitesvara, Guru Dragmar, Dechog, Mindrugpa, Guru Rinpoche, Dorje Sempa, Kuntuzangpo.

The painter: Chandra Siddhi Lama from Rishingo.

Present conditions

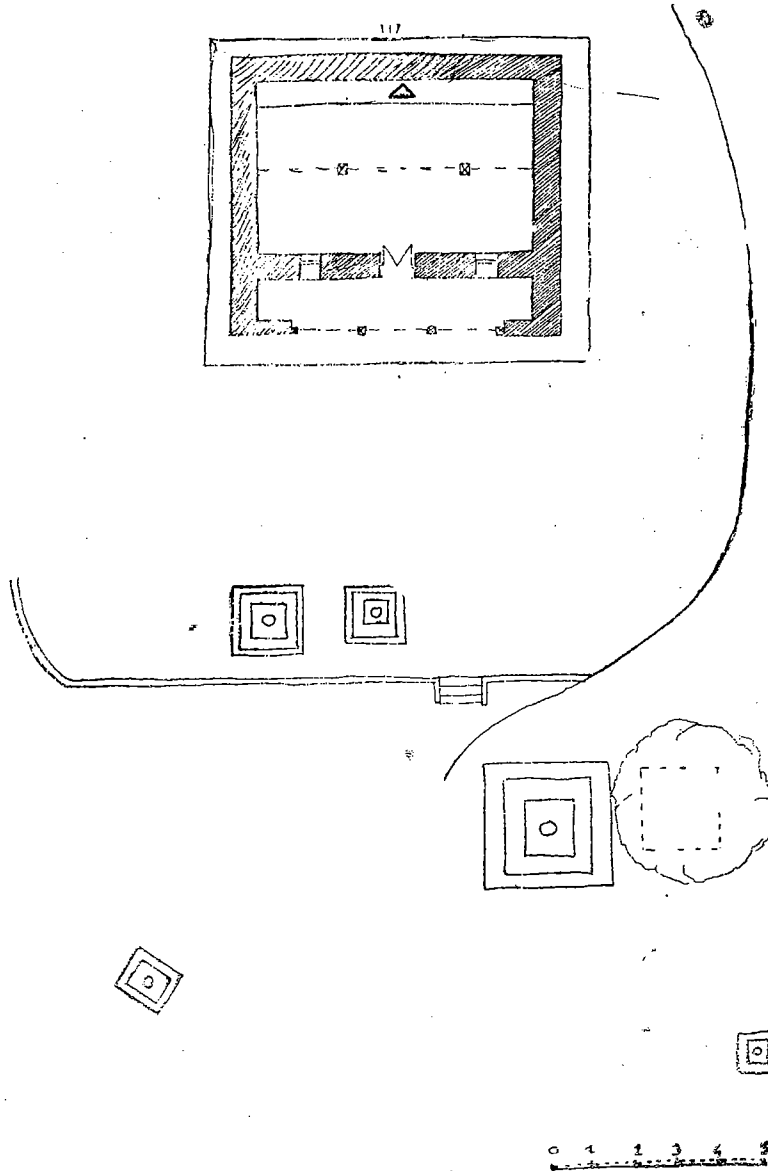
The timber is eaten by wood worms.

On the eastern side of the temple stand two *chorten* and lower down, two *chorten* containing the ashes of Lama Karma Wangyal, close to it the shrine of the Yidam.

The cultural and religious history of Puri needs to be related to the founder of the state of Bhutan, Ngawang Namgyal. A copper plate,

tama—patra, in Newari, dated 837 Nepal S. (1715 A.D.) by Raja Rajendraj Malla attributes a property to Lama Deo Dharma (a Bhutanese, in fact: Shabdrung Ngawang Namgyal).

In a *Lalmohar* dated 1931 B. S., Jangabhadur Rana sanctioned a *Guthi* to Lama Labsum Palden Gelong, the document indicates the boundaries of the land. Another *Lalmohar* dated 1936 B. S. modifies slightly these limits.

Dolakha district. temple of Puri
temple extern. dim.: 6,60 X 7,75 m.
Chapel: 4,05 X 6,50 m.

In an official letter, *Kashog*, the head lama of Bhutan, S. Ngawang Namgyal gives his blessing to the religious community.

The temple has been rebuilt several times. It was destroyed by the 1934 earthquake.

The present building was rebuilt in 2030 B. S.—1973 A. D.

The head lama, Ngawang Gyamtso Yonzan, is a member of the Drugpa sect.

There are more than 90 religious members attached to the temple (40 of the Yonzan clan, 20 Muktan, 1 Ghising); half of them are painters and earn their living in selling tangkas to tourists in Kathmandu.

The temple has a *guthi* consisting of the revenue of rice fields (the size of 10 *pathi* of rice) and 13 *ropani* of dry fields.

The religious books have been destroyed in 1934.

Festivals

Full moon of Push.

Full moon of Chait.

Full moon of Saun/Janai Purni.

10th day of the festival of Dasain.

The religious dances, *cham*, are only performed during the after death ceremonies and special rituals such as Rabne.

Pilgrimage of Sailung

Sailung is a mountain ridge culminating at an altitude of 3100 m.

The devotees, mainly Tamang and members of Nepali castes, who come from three to four days journey around the mountain, offer milk, vermilion, rice, corn and butter lamps.

The cave is located at an altitude of 2020 m in a deep gorge on a tributary of the Chauri-Khola, three hours walk from Puri. The entrance faces South and is 8 m in height, 10 m in depth.)

It is a shrine dedicated to Shiva-Mahadev for the Hindus, and to Padmasambhava for the Buddhists.

Tridents (Trisul) and bells ornate the place. The main worship occurs on the full moon on the month of Push (in winter)

Another pilgrimage place, THULO SAILUNG, is also dedicated to Mahadev and located at an altitude of 3000 m, near the summit of the ridge (yearly festival at Chadradashi).

(To be continued)

Nepal

(Continued)

-Sylvain Levi

At Timi a Pundit of one of the viharas possesses so it is rumoured a rich collection but he is on his way and will return next week. At of the new obstacle will the next week give rise to ? All that I was able to scrape at Timi is reduced to a medical encyclopaedia which is not known to me from elsewhere: the Kalyana Samgraha, stuffed with quotations from Caraka, Kacyapa Harita, etc ... My good man of Pundit who followed me to Bhatgaon employs his spare time in searching viharas and I have even found a benevolent assistant, a small pujari of about a dozen years who officiates with his father in the temple of Suraj Binaik (Surya Vinayaka). His intelligent face struck my imagination in the street. I asked him to join my escort, which has not made him fairly proud and just now he has brought me a comrade whose father is a Sanscrit-speaking Pundit and proprietor (owner) of ancient manuscripts, I intend to visit soon the said collection.

Bhatgaon 14th February... .. Twenty—six kilometre of mountains on foot and by what paths. I visited at one stretch Changu Narayan and Sanku. I had my horse it is true but simply as a companion and my feet

alone have stood me instead. The Maharaja returns on Monday from his Winter rounds and my friend Deb Shamsher, will on that very day resign his provisional powers. Will I find the same complaisance in the other ? To avoid eventualities, I shall undoubtedly ask to go and greet him on his way at the time of his entry in town. Suspicious as they are with regard to the Europeans they love to display in public their 'white' connections. The necessities of service have deprived me of my ordinary pony; it was sent in front of the maharaja who was short of cavalry. It was an excellent Bhotiya horse fast and steady; there was no embankings of earth that serve as a protection to the flooded fields and at the same time as a narrow path to the pedestrians, we had made sudden dives, falling down with a lump of earth suddenly crumbled. The equilibrium roughly destroyed was restored while falling. My temporary horse is not Bhotiya and that is its fault. Yesterday, on a fairly rough path, it undoubtedly fell and I just had time to release the stirrups. I thought it wiser to trust only my legs to-day; on the awful road that connects Bhatgaon to the town of Sanku. The path at first paved with

bricks uneven full of holes and rats is not more at the ends of a kilometre and ends in a wretched rutway at the foot of the first hill. The temple of Changu Narayan rises to the north of Bhatgaon on the summit of a lofty promontory which the Mahadeo Pokhari projects towards the west. In order to reach it one must first cross an enormous mass of aluvial sand, hollowed, corroded, ravaged, shaken by the rains, cut on all sides with steep fissures that compel one to climb descend climb again, jump and clamber up. The village of Changu Narayan stretches on a narrow plateau at the foot of the mamelon that carries the temple. A long line of uneven steps leads thence to the temple. I hoped that thanks to the complaisance of my staff I would be able to extricate the pillar of Manadeva from the soil and complete the fragmentary stamping of Bhagvanlal. Since his exploration the situation had modified; the pillar was then simply buried in the ground and only concealed its nine final lines on each facing. The piety of a devotee has now surrounded the base with Nagas stone the removal of which cannot be thought of and this has covered up another three lines. An idiotic "Pundit" preserver of the "mandir" has availed himself of his ignorance by showing me the door of the temple. I was only able to photograph from a distance the pillar with the lower frontage of the temple, adorned with a beautiful gate of gilded bronze. The temple is a large, two-storeyed one, with chapels erected irregularly around; it is enclosed with a rectangle adjoining the dharmasalas. The small beams as well as the walls are carved with as much patience as with imagination; gods, goddesses, monsters, animals, flowers and especially representation of the practices of the Kamasutra are worked in the wood and enriched with lively colours where the blue

and red predominate and which form a gay and harmonious whole. My Pundit Mitrananda, zealous Buddhist and much learned for a Nepalese, asks the pujari to open the sanctuary to make there his puja. The two mukhyas and the coolie follow him; all three remove their head-gear and the Mukhya lay down their inseparable kukhri. My usual mukhya, who is a Kanyakubijya Brahman, sings mantras and stotras while climbing the steps. Before entering, they prostrate themselves and touch the ground with the forehead. When the puja is completed they all come out to the loud pealing of bells; their hands damp with holy water which the pujari had distributed to them with which they sign themselves. They sprinkle the drops from their finger tips on the scattered statues in the courtyard and place on their heads the green leaves which the pujari distributed to them after offering the same to the gods.

The Manaura (Manohara) rushing down from the heights of Manichur separates the hill of Changu Narayan from the plateau bearing Sanku. Further up the stream the river even takes the name of Sanku. It spreads freely plentiful in a large valley which could be mistaken for a lake. The rice fields disappear under the irrigation waters. The surrounding slopes are covered with forests and on all sides noisy torrents descend in cascades. The valley of Nepal stops there. Zig-zag fashion on the slopes of Manichur climbs through the forest, the road to Tibet through the Kuti pass. The beautiful greensward between the river and town is a real Tibetan encampment; they stop here in caravans before ascending the first slope. Men and women, sturdy as beasts of burden, carry on their backs, piled up in baskets, crushing loads from which their often emerge a chubby and fat babe, a real

challenge thrown to all the laws of hygiene. A leather strap that fits round the head bears all the load. Sanku owes all her importance to these wandering Bhotiyas. The town is small and carefully planned and the streets are remarkably clean; everywhere along the causeway, there flows a streamlet of clear water. The temples of no importance, are tumbling down or in ruins. I only found the remains of an inscription on a broken water pipe, deposited against a small temple of Civa.

Kathmandu, Wednesday 16th.-Here I am back to my house to my familiar bungalow. Spring had preceded me. After an absence of eight days, I found the garden marvellously flowered with rose and white. One cannot realize the divine harmony of the country side; a deep blue sky, immaculate, splendid a warm sun but allayed by a kind breeze that still smells the glacier, the luke-warm shade the young verdant sprouts in the darkened verdure of leaves that have stood the Winter; a perfumed efflorescence that adorn the bushes and the tall trees the gaiety of voices spreads in the calm atmosphere, the song of familiar birds, flying through the house, the sonorous calls of the neighbouring cocks, the blue or lilac mountains just seen through the foliage the silhouette of clearly defined pinnacles without roughness in the arure, the horizon fairly limited to be encompassed by the look yet vast enough to give it free play the transparent masses of rocks and the shadows bathed with light have transformed the country. Since day before yesterday Nepal is a paradise. The heat after these trying days was so strong that I felt myself on the verge of a sun-stroke on my way up the long road. Leaving behind the twelve coolies with my usual servant, I intended visiting the site of

Madhyalakhu where according to the Vamcavalis the Thakuris changed their capital. I had a fair amount of difficulty in finding the site. Neither the Pundit the mukhya nor the coolie knew its name. Fortunately my sepoy whose fervent piety had made him familiar with all the temples of Nepal, was able to supply me with the indication. Madhyalakhu is on the right bank of the Dhobikhola, tributary of the Bagmati. In spite of the note in the Vamcavali I found no trace of ruins. They may have disappeared recently because general Bhim Shamsher has erected on the site of the Madhyaku a vast palace surrounded by a large park. It appears that Maharaja Bir Shamsher saw with anxiety the fraternal friendship of Bhim and of Chandra Shamsher, so he has "induced" his brother Bhim to leave Thapathali and to establish himself a little farther.

I had explored before this, the village of Bole (Bude) to the north of Timi, the temple of Maha Laxmi has its frontage adorned with chromo-lithographs where figure the classical Italian brunette and also a madonna with the infant Jesus. Is she here to represent Devaki or Krsna? But I found nothing ancient, in spite of the prayers of my escort. The hunt for inscriptions stirs them; in the evening at Bhatgaon I heard them talking in the verandah below my room and from 'pulis' to 'mukhya' old from 'coolie' to 'sepoy' it was as to who would claim the honour of having found or stamped best the 'cilapattra'. My honest coolie had addressed yesterday a fervent prayer to Suraj Binaik (Surya Vinayaka) in my favour; he had subjected himself to a preliminary fasting; on his humble salary, he had bought grains and flowers intended for the god and he was careful to gather on of the flowers of the puja and to hand it to me as a guarantee of 'parsad' of divine favour. Vinayaka

did not keep his word. This morning in crossing Bole, my sepoy points out a chapel of Bhimasena, excellent patron of soldiers and with all the fervour of his heart addresses him a simple but little used prayer: O Bhimsen maharaj give us a cilapattra. Bhimsen has not better succeeded than Ganesh.

The Gods are vanishing. And yet I had also made yesterday the pilgrimage of Suraj Binaik. The sanctuary of Surya Vinayaka one of the four Binaiks of Nepal, hides in the forest to the S. of Bhatgaon on the first slopes of Pulchok. The path rises in a steep slope and ends in a staircase. At the foot of the steps stand a small chapel officiated by a woman. On the road from Bhatgaon to the temple a continuous line of devotees and especially female devotees in great pomp; they are properly attired before paying a visit to Ganesh Maharaj and the female devotees the young ones especially drape themselves with a skirt of flounces which seems to be held up by a crinoline or which recalls the basket-skirts. On their ebony black hair (some dye with henna the tress that stands stiff on top of the head) they all stick with a very conscious coquetry, marigolds of golden yellow. The temple is quite small, just a shelter above the idol but it is entirely plated over with sculptured brass. Facing the god a pillar bearing a large brazen mouse. As regards inscriptions nothing; but a dazzling view on the line of glaciers that seem at each stage of the ascension to descend deeper down in the neighbouring valley, of unbearable brilliancy in the setter-off of this luminous sky. In default of inscriptions, I found a manuscript. The chota pundit the small chap with the cunning face whom I had "appropriated" as a guide gives but too much credit to my perspicacity; he is the most candid little scoundrel that Bhatgaon had given birth to. His father has (he assures me

and I have the proofs) an enormous collection of manuscripts; the father is wrong to absent himself and to badly close the door; my fellow tries the lock and discreetly borrows from the paternal shelves. He brought me a Paracara dharma castra and a Yoma dharma castra written on palm leaves. The episode of the Gunadhya inserted in the Nepala mahatmya has given me to think that the Brhatkatha would be found here I ask him if he has it and promise him besides the price and gratification to take his photograph. He brings me this morning an incomplete manuscript of the Brhatkatha-cloka-samgraha. I shall attempt to get out the rest of him. He brought me an associate equally reliable and who only asks for money. The difficulty lies in that through not knowing exactly the manuscripts in their possession, they work at random. They brought me a Kala cakra tantra a Hariccandropakhya on talapattras which I refused giving them the list of my Buddhistic desiderata and have promised them a pen-knife like mine (this pen-knife fascinates them), if they brought me five of them (Buddhistic requirements). If I only had with me a stock of articles from Paris. The whole library of the papa would pass entirely into my hands. The brother of the said chota Pundit with whom I had the pleasure of conversing in Sanscrit has assured me with perfect candour that he possessed no manuscripts. And the proceedings (I fear to qualify them but "ad majorem scientix gloriam" are transacted under the benevolent gaze of the authority. My mukhya assists to these dealings the rupees cross through him to the chota Pundit and I surmise that a few remain between his fingers, "Captain Sahib, he says to me seriously has ordered me to help you in procuring manuscripts". It is immaterial once in possession of a sufficient quantity I shall hasten to quit the country. I shall

enjoy my forfeit more peacefully on other side of the frontier. And if Belgium was not so far distance from here...

Friday 18th February—Yesterday under a burning sun (the rains have brought us heat) I rode on horseback to Patan. My worthless horse of Bhatgaon was discarded and the Maharaja sent me a splendid animal. The Pundit solemnly declared to me that I would be admitted to view the inscription of Narendradeva in the temple of Matsyendra Natha on the condition I came before mid-day. At the gate of Patan I find my Mitrananda depressed he had wrongly informed me, the inscription in the interior of the temple is from IXth century of the Nepalese era (XVIIIth century). All my journey, all my haste, all my pains for this result; I was obliged to practise the Ksantiparamita and show glad heart in adversity. I went to the temple of Matsyendra Natha and I have at least assisted there to a curious spectacle; a chorus of old men in beautiful white fineries broken bent toothless shrivelled, crouched on the slabs in front of the temple, and on devillish hymns the glory of Matsyendra Natha, accompanied with a cadenced shindy of cymbals gongs, couches and these cadaverous old men have continued for nearly an hour this musical exercise. The large and lofty temple is encircled by a rectangle constructions, the usual vihara, but a public passage crosses the courtyard and nobody skirted the temple without devoutly stopping on the threshold and greeting the god with hands joined and the head bent. I photographed one of the stupas of Acoka the Lagam. The situated to the South of the town then I returned at a galop. Captain Sahib had informed me of the despatch of manuscripts collected by the order of the Commander-in-chief. Alas. Alas. deception Abhidharmakoca vyakhya,

Gandavyuham, Vidagdham, mukhaman—dana, Bhadrakalpavadona, dvavimacatyavadana, Jatakamala: Here are the results of fifteen days of official search. Yet I do not despair. The Maharaja had expressed the desire to see me in the afternoon and I intend to entertain him on the pillar of Changu Narayan which must, however, be unearthed and on the inscription of Narendra deva which according to the people of the vihara of Matsyendra Natha is in the interior of the Darbar at Bhatgaon. Captain Sahib told me yesterday that I am known in town as Bodha Sahib. This week a priest who came from Lhasa went straight to the Captain's office to ask him if it was true that there lived at the Residence a Buddha Sahib. Ah, if only I was the Resident. At the end of one year I shall have free admittance to all the collection of manuscripts and to all the temples.

Saturday 19th February—I come out of a fairy-land or rather I fully live in it. I cannot help thinking all the time of that poor 'jacquement' who has known the same satisfactions and the same surprises. Yesterday the maharaja Bir Shamsheer expressed the desire to interview me. I hastened to answer it. Captain Sahib, according to the protocol came in full uniform to escort me from the house. There was no vehicle this time. We proceeded together or rather separately.

There is nothing of a Thapathali character here. The houses show the different characteristics. The first courtyard is undoubtedly busy with subordinates and men in uniforms and Brahmans but once beyond the fence of the enclosure there is an absolute silence.

There are no people. Just a servant who comes out at the noise of my galop and introduces me inside the court of justice in the

ground-floor. It is there that His Highness, sitting on a mattress, leaning on a cushion decides the grave cases that escape to the competence of the court or the commander-in-chief. A huge tiger slain by the Maharaja in the Terai and very cleverly stuffed is entrusted perhaps to symbolize justice. With a discreet step, that does not even resound on the slabs only followed by a general His Highness enters; rather small thin the forehead pensive the appearance of the face intelligent; he also wears a kind of day-gown. Greetings, then without any ceremony with the same discreet step, fairly mournful cortege we climb to the hall of the first floor a vast gallery furnished in the English fashion and everywhere strewn with tiger-skins. This is the leitmotiv here. He does not understand the interest that Nepal Presents; I Express to him: I have come to search for inscriptions and the rests of Buddhism; Nepal is the connecting link between the two worlds of the oriental thought she still preserves perhaps the treasures of the Sanscrit literature. The thought of India belongs to humanity like a common treasure. Conclusion, it would be necessary to remove from the ground the pillar of Changu Narayau stamp the inscription of Narendra deva if it is at Bhatgaon and invite the viharas to disclose their treasures. In ending the Maharaja invites me to assist tomorrow to the review of the Civaratri.

Then today it is the Civaratri and good Nepalese as I am I began my day by a pilgrimage to Pashupati. In a normal year, pilgrims come in myriads; they come from Madras, Travancore as well as from Bombay and Calcutta. But plague that terrible plague that comes along increasing has compelled the Nepalese Government to close the access of the country to the pilgrims. There are only Nepalese then to come and at least they come in crowds. All along

the steps that descend to the Bagmati they climb and descend men and women quietly unclothing themselves on the bank and plunging in that water which must be freezing each one however, traces the customary mudras with his fingers and mutters the mantras. My "Thula babu" the small Pundit of Pashupati soon learnt of my arrival, he comes and keeps me company and we converse in Sanscrit to the great surprise of the crowd. Delicious fraternity. The purificatory cows move along in the crowd; monkeys clamber up the side of the chapels watch for the offerings and snatch them; one of them crosses the river carrying on his back exactly in imitation of us, a baby monkey too weak to struggle against the current. The dogs, impure (unclean) as they are, also come to the feast and lick unconcernedly the greasy limbs of the idols, whilst fowls freely plunder the grains. The beautiful ladies display sumptuous pyjamas, breeches cut in the Zouave fashion so large that they prevent them from walking. I would be unworthy besides for a distinguished person to walk an ordinary human being; one can see them on feast days crossing the streets and reaching the temples on the back of men. A pauranika reads or recites in a sing-song manner a text that he does not understand and the Yogis more or less professionals display their austerities blowing their big couches and rattling their little bells to attract the crowd. In the afternoon my horse comes to fetch me and always in company with Captain Sahib I enter the Tundikhel, the enormous field of manoeuvres that borders Kathmandu (Eastern wall) and the palace of the Maharaja. A beautiful long champs in what a beautiful set off verdant mountains. To the W the Dhaulagiri to the E the double throne of Gauri Cankara, gigantic and harmonious, rising in the spotless assure and so high that it dwarfs the

neighbouring peaks in spite of their six thousand and seven thousand metres (19500 and 22700 feet). In the middle of the field a large solitary tree encircled with a circular terrace with two storeys. I cross the vehicle of the Maharaja which passes in front of the troops escorted by lancers and followed by a magnificent staff-office, and I hasten towards the central tree where the Maharaja almost immediately rejoins me with a crowd of generals all trimmed with gold. Music, military salute and in this warlike setting off and smell of powder, the Maharaja informs me that he has given the order to unearth the pillar of Changu Narayan and that I can send to that place at my own leisure (admittance being forbidden me) my Pundit and mukhya with brush and paper. He has also given the order to search the stone of Bhatgaon. Long live Nepal and this is not all; he has prescribed to search for the manuscripts that I desire and he who will refused to cede them... .. at least to have them copied they will be forcibly borrowed. This is entirely the good despot. To attest to the firmness of his promises, I had the visit of the Pundit delegated for the research M Cakyamuni would you believe it. What better presage to discover Buddhistic manuscripts? Sakyamuni—prassadayat kim na labyeta? The good old Cakyamuni knows as much Sanscrit as I know Turkish; I have the permission to give him as assistants Mitrananda and the two associates duly trained and warned go to undertake tomorrow a series of reserches. But this Eastern world is so slow to make a move. I often think at the storey Buhler was telling me one evening; the long days of conversation on indifferent topics before tackling the purchase of an ordinary ancient coin. And I can see with regret the departure now near at hand two and half weeks at most to spend here, when the seeds are so near from sprou-

ting. Whilst His Highness gives me these good news the Dhiraj comes in a vehicle, the fine young man between 23 and 24 years of age tall strong, elegant, plated with diamonds the feature insignificant. He does not speak English or rather he does not speak at all. The Maharaja presents me, explains the object of my visit, praises my Sanscrit knowledges and the canons thunder all round and the rifle shots crack by the thousand. The King goes away in an open carriage in which also enter the Maharaja and the Commander-in-chief and I remain with general Chandra Shamsher a face with coarse hair on it and large protruding teeth but kindness in the look and in the manners. He tells me of Alsace-Lorraine with a charming subtleness and invites me to choose myself the manoeuvres to be executed. And an improbable phenomenon takes place mad phenomenon that it is I who passes the review. The admirable troops so well trained to parade like automata that without words of commands on a rythm they keep up themselves by hitting the ground in turn with both their feet, they proceed with all the regulated movements of the rifle, with the precision of a machine. To obtain in the same afternoon an official order for the research of manuscripts an authorisation to unearth the pillar of Changu Narayan and to pass the review of Gurkha soldiers, is surely a day worth dating in one's existence.

Monday 21st February—Yesterday for the first time I was able to return to my residence alone. I had left the house in the early morning to proceed to Thankot; at five in the afternoon I had yet neither eaten nor drunk so that with explicit consent of my mukhya I galloped off at full speed and proceeded in front. On the road as well as in town, the compact crowd made room with good-will without compelling me to make a speech; I

crossed the market, followed the bazar without difficulty, these brave people even chased the bulls and buffaloes who came too close to my security. The day has been very fortunate; I picked up no less than six ancient stelas; two of these are unfortunately undecipherable the stone having decayed (corroded) to such an extent, but the remaining four are good and very important. I found two at Thankot and four in a small village named Kisipidi. Thankot is in the western extremity of the valley at the foot of the perpendicular slope that leads to the pass of Chandragiri and that works a communication between Nepal and India at 16 kilometres from Kathmandu. Thankot has known more flourishing days; she has had her Durbar of which there remains no trace. The only temple in honour of Maha Laxmi is insignificant; the horns of bulls sacrificed adorn the inside and the outside of the temple. Standing against a particular house, separated from the causeway by a group (cluster) of small caityas of brick-work and plaster falling in ruins, I found a stela in good state of preservation, to the North of these caityas in an old deserted hithi (washing depression), I found another stela of the same epoch, but which only shows trace of characters. From Thankot I skirted the foot of Chandragiri to visit Mata Tirtha at about a mile S. E. of Thankot; the Vamcavali places in the neighbourhood of Matatirtha, the capital of the shepherd kings, the Guptas, consecrated by Ne Muni, Mata Tirtha is a rectangular enclosure encircled by the forest. At the foot of a trace that supports a small sanctuary five or six stone spouts pour out the water from the neighbourhood streams but alone among them has the title and value of a tirtha; the water that escapes from it, marvellously limpid fills up a rectangular basin. It is there that homage is paid to the ghosts of a deceased mother. A stela dating

from the close of the XVIIIth century, and that is all. The path that rejoins the road to Kathmandu from Mata Tirtha crosses the village of Kisipidi, at 500 metres N of tirtha. In the small enclosure of small temple of Ganeca, first inscription; on a small square to the E, another very large stela but entirely corroded; against a cluster of chapels in honour of Bhagavati, two other stelas. I have not had the time to examine them. I just had the time to stamp and photograph on the spot.

Thursday 24th February— I ended on Monday my journey to the Darbar of Kathmandu; I began to take the stamping of the polygraphical inscription of Pratapa Malla which awakens here so much curiosity and covetousness. It is engraved on a stone fitted in the western wall of the palace; on the temple facing it all the steps are also decorated with polygraphical inscriptions; less in view, they have remained indifferent and I took care, not to attract any attention on them. This old crazy Pratapa Malla costs me forty leaves of stamping paper. More than elsewhere my presence before the enigmatic inscription has brought a crowd; police officers, soldiers. Blow from rifle butts do not prevent them from overflowing the barriers and to feverishly press round me. Mysterious, the inscription is only partly so; each one knows here from a positive source that it means the hiding place of a fabulous treasure. Where is the treasure? Here is the hitch. And they envy me, I who can explain because a reward of ten akhs of rupees or more than a million and a half of francs is assured to him who will give the translation. Here is something that humbles the most sumptuous rewards of the Institute. Alas, one must lower one's pretensions. The crowned pedant who was Pratapa Malla was pleased, according to what I have been able to

read, to indicate his royal and literary titles in various writings and he has also dated the engraving; he has asked the name of the writing employed. Unfortunately the base of the stone is fairly corroded, the names are deciphered with difficulty and when they are legible, they are not always intelligible. The indication would however, be useful indispensable in certain cases. There are characters here that remind of nothing unknown. I was only able to stamp one third of it but attendants will do the rest without me.

I visited the temple of Budha Nilkanth day before yesterday. It lies at the foot of the Civapuri. In spite of the name, the divinity of the site is Visnu Narayana. The Temple is encircled as usual with a rectangle of dharmasalas with a rectangular basin also bordered by a narrow foot-path and a parapet. A giant stony Narayana is stretched on the surface of water, sheltered under a canopy of snakes. The light foliage of bamboos swaying over divine statue causes the light to vacillate on these stony limbs giving them an appearance of life. The impression is captivating. In the courtyard women and children of Bhotya descent beg for a bakshish without the least shame. A small group of Yogis rubbed over the ashes, almost nude reads the yoga Vasistha without understanding a word of it. Exactly as in the Buddhist temples, a stone portico carries a large bell, against this portico is built a low masonry work in which are engraved a few inscriptions. The only ancient one was collected and fortunately by Bhagvanlal; it is no longer legible. Budha Nilkantha is at a distance of two steady miles north-east from Kathmandu, directly at the foot of the mountain. The road that leads to it is fairly good and it covers the underground cannal that brings the waters of Civapuri into the reservoir of Kathmandu.

From Budha Nilkantha I go and visit the village of Tsapaligaon, that borders the

path at about a mile S. of Budha Nilkantha, direction of Kathmandu. Against the small temple of Narayana there stands a stela the top of which has crumbled down but the base of it is quite clear and the date precise. From there, in returning towards Kathmandu to the right of the path but a small distance on a fairly narrow plateau eaten into by the Bisnumati, the old village of Dharampur with a few solitary huts in the vicinity. There remains a half buried stela but which I unearth. The ground has fortunately preserved the stone the date is clearly legible. The stone faces a chapel of Ganeca; the village has also a small miserable looking caitya of brick and plaster.

Yesterday new excursion in the same direction: I visited the village of Thoka N of Kathmandu and built on plateau that faces Dharampur. The soil of the valley is entirely made up of the same alluvial sand as that which constitutes the valley of the Ganges; the thickness of the layer is considerable. The many small streams that descend the mountain slopes and that furiously swell in the monsoons, dig into and cut their beds and end by flowing in a kind of gorge of sand. Towns and villages are perched on the plateaus thus cut up in the mass of sand and to cross from one bank to another, if it even concerned a river like the Bisnumati, that at this period of the year, flows as much water as the Mauzanares, it is necessary to descend and climb the tracks that crumble under foot. Thoka has given me an inscription, a stela also decorated with the conch and the cakra; the top has entirely worn away, the base preserved in the soil is clear and gives the date, unfortunately of the three numerical signs, the second is confused with the stone photography will perhaps reveal what the paper, my finger and my eyes combined have not been able to see. At last, today, new meeting in the hall of the manuscripts of the Darbar

School, I saw the Natakas, the Kavyas, the Nyaya, but all this portion of the catalogue or more modestly of the list abounds with so many errors that it is impossible to guide one's self at first sight. I intend to mention an excellent manuscript of the Bharatiya Natyacastra of the last century; further Damaruvallabha points out to me a commentary of the Bharatiya composed by a Nepalese raji and the manuscript of which he intends to impart to me... My sepoy and my mukhya have just returned with the stamping of the Darbar inscriptions; they are quite proud, because they have also brought me the stamping of two ancient inscriptions they had "discovered" at Kathmandu I took care through fear of cooling their zeal not to tell them that both have already been published. Here they are passed epigraphists. In any case they have been able to recognize in the lot two really very ancient inscriptions they are Nos 3 & 4 of Bhagvanlal. They have even recognized the mark of "Samvat". Decidedly I am born a professor, I have made students into archaeologists and what students again. Two tommies (foot-soldiers). This must not be taken as ridiculous as would say the poet Francois Coppee. After my departure, my "students" will be able to continue my work.

This very morning, Captain Sahib came to bring me informations on the hot water spring mentioned by the Chinese; it appears that like Wang Hiuen Ts'e did it, all the Chinese and Tibetans, who descend into Nepal and India by the Kirong pass, the usual course for the outward journey, stop at this hot spring and cook their food in it. And all the details of the Chinese traveller are of an exactitude to shame the modern geographers and topographers. It appears that, near this source, there are Chinese inscriptions; Captain Sahib has

promised to send the mukhya to take stampings. I would also like to have by the same means the epigraphy of Nayakot that must have as ancient inscriptions. What results would I not reach if my sojourn could be prolonged? The maharaja has sent today four soldiers to Changu Narayan to unearth the pillar and the Commander-in-chief has ordered the scribes of the hall of manuscripts to bring to him the copies that I had ordered in order that he might verify for himself the correction before imparting them to me. Is it this the country described by the tale teller of voyages?

Saturday 26th February—Heat has suddenly come on and with it the days have shortened. Impossible to leave the house before 3 p. m., I have even given up working in the afternoon in the verandah to the N. E., the sparkling heat made my head feel heavy; I was obliged to seek the shelter of the thick walls of the bungalow. Yesterday I have again picked up something epigraphical. I said that a Brahman had come to inform Captain Sahib of the existence of a pillar with an old inscription. The good Captain took me himself to Nangsal, a suburb of Kathmandu, exactly opposite the palace of Dhiraj; between the two is a large depression where flows a streamlet of canalized water and where stretch lands. The village stands between the road to Harigaon and that to Pashupati through Deo Patan. In the centre a fairly high ridge looking like a stupa mark so it appears the site of the ancient stelas one almost completely defaced the other in fairly good state of preservation, with the exception of the top. I then stamped and photographed them. We returned to the Residence through Lajimpat, which is ordinary place with a small chapel and linga. Near the chapel is an image of Visnu in a broken atti-

tude, the left leg raised towards the shoulder and underneath a votive inscription in the style resembling that of Mahankal but in a worse state of preservation. Here the stone is absolutely bare and the image is contemporaneous to the inscription that seems to be of the VIth, VIIth century. Today Pundit Cakyamuni has brought me his booty. It is not without interest. To begin with an excellent manuscript of the Candravyakarana procured at Bhatgaon and which had the advantage of supplying a useful historical datum. The colophon bears: nepalabdagate mrgankarasayanechaya (?) pancabanayudha... (561). cricripacupaticaranavavindarcanaparayanari purajadaityatripurasu ramanavinrjitacrisamsaratariningouri cvara—crimahecvaravatarerilaksminaryanacricri jayaksmalladevaanujacri crijayajivamalladevasahelvvijayararajye..... (Jivamella is missing in all the lists). I found a good manuscript of the Prakrtasamjivini (Prakrit grammar). A manuscript of the Madyamakavrtti (called here like always Vinayasutra). An important commentary of the Kalacakratantra the Vimalaprabha, very rare work and of it would which perhaps be desirable to have a copy; its crimulantranusarinyam dvadacasahasrikayam lghukalacakratantrarajatikayamvimalaprachyam askalamaravighnavinacatah paramastadevatasaumarganiamoddecah prathamah..... and so on. The manuscript has more than 300 pages; it seems to me as being important to the study of the Tantric doctrine. I also found the manuscript of another new text, written under the reign of Rudra Deva.....work translated in Chinese by Fa-t'ien in the Xth-XIth century (Nanjio 864). It is interesting to observe, to the credit of China exactitude, that the Chinese title translates exactly ratnaguna (pao-te) whereas the title given in Nanjio simply shows: Prajnaparamitasamcayagatha. At last a manuscript bearing for colophon: iti para-

mitaparikatha, subhasitaratnakarandake samaptakrtir acaryacurasya granthapramanam; asya catam. It does not appear to me doubtful that asya-cura must be restored. Lastly there was a manuscript of the Caturvargasamraha. The hunt is not finished. I still hope for some more game. In connection with game a tiger came down the mountain yesterday and walked through the streets of Patan, "quaerens quem devoret", my friend Deb Shamsheer went out bravely and shot it himself. It was the event of the day.

Kathmandu 2nd March—On Tuesday I made a distant and painful excursion to Phirphing but without result. Phirphing is to the south of Kathmandu at a distance of 16 or 18 kilometres, leaning against the mountains that close the valley on a plateau about 300 metres (975=feet) high or a real altitude of about 1500 metres (4875 feet). In fact Phirphing scarcely belongs to Nepal strictly speaking; in order to reach her, one must make a fairly steep ascension on the slope of the mountain and outline afterwards a deep valley where spread in graduations cultivations and rustic houses whereas the higher slopes contrast with their barren ruggedness the wooded summits of the other mountains. The road to Phirphing detaches itself from the great road (principal) between Kathmandu and Patan almost at the very gate of Patan, takes an oblique course towards the South—West, passes in front of the Western stupa of Acoka, crosses two kolas (this is the name given to streamlets flowing in vast beds) continues on an almost flat plateau; then a little before meeting Bagmati, it again bends to the West, descends towards the Bagmati and crosses a large borough Kokona, where there are a fairly large temple and a caitya of no interest and without epigraphy; then it reaches the Bagmati, a little before its egress from official Nepal.

The river in fact elbows almost immediately towards the East-South-East, and skirting the cliffs on which is built Bagmati, penetrates, into as mysterious a defile as the North Pole. The Bagmati descending directly from the Ganges must open a direct means of communication between India and Nepal; the Nepalese do not trouble themselves to open to their invading neighbours a door that has no bolt or lock. At the mouth of the gorge on a vast field the Darbar has erected an asylum for lepers as a kind of scare-crow. By way of bridge between the two banks, a line of small beams just as large as the bare foot too, and immediately afterwards, the path begin to clamber up steeply. Phirphing seemed to promised more results apart to escape the upheavels, rarely visited if ever she has not a traveller, there are the ruins of a Darbar and two very popular temples: Cesa Narayana and Daksina Kali. Cesa Narayana (Sikh Narayan as they call it here) does not only attract the Nepalese; the Bhotiyas also come to it; on my arrival a group of them is installed in one of the dharmasalas and a stone bears inscribed in relief in the Tibetan style the Om mani padme hum fairly unexpected here. No luxurious constructions here like in Changu Narayan; a few miserable and small chapels and stuck against the very rock and only accessible by a perpendicular staircase, the statue doubly holy. A fissure open above in the rock allows the escape, during four months in the year, of a white and limpid cascade. In Switzerland one would call it the Pisshevache here it is Kathmandu the divine cow and the animal is worshipped in real earnest. Besides water spurts out here from everywhere; limpid and gay from floor in basins where the piety of the faithful feed numerous fish. In the village, situated to the East of the temple. I stamped

an inscription of Jyotir Malla one of Cri Nivasa Malla the name of which is unknown to me from elsewhere.

To the east of the village at the bottom of a narrow and deep gorge with wooded slopes stands the temple of Daksina Kali. The popularity of the goddess is marked by this trifle she wears it appears to the value of five lakhs of jewels and the idol is fifty to sixty centimetres high. There not even a chapel; a square enclosure dharmasalas on three sides the fourth an ordinary wall in which is imbedded the statue of the goddess sheltered under a kind of Chinese hat in copper, adorned with many coloured bits of cloth and rattles. The daily sacrifice of the buffalo is just completed; the blood squitts according to the rules of the profession on the idol the head slowly severed is deposited at the feet of the goddess and the large decapitated body still convulses from the neck, legs, tail; it is still quivering flesh. They drag it outside singe it like they would a fowl over a straw fire and then they embowel it to distribute the portions to the staff. Only a modern stela for inscriptions. I must console myself with the site that is ravishing. A small torrent the Kali kola encased between forests rising perpendicularly flows through the rocks that encumber its meandering bed; shifted by bushy foliages softened by the breeze of the streamlet, the dazzling heat of the South is only a cool caress. Kali is not near from being deserted by her adorers. Yesterday evening I was talking with the small brother of Babu Mitra a lad of fifteen to sixteen years emancipated by an English education. I, he said, I believe in nothing as regard gods and supernatural things; all these are fables for the children. And after this profession of faith perfectly sceptic, without pose or pause without any intended contrast without a change of

tone he adds: I, however, make an exception to the goddess Kali, because I have there, indisputable proofs. And he relates to me the miraculous apparition of Kali that he has not seen himself with his eyes, but he has seen the people who saw them and in what a state they were. Would you now doubt? It seemed to me for a while that I was not in Nepal.

Today a torrential rain and quite cold, which warns us of another rise in the thermometer.

Friday 4th March—I was in the house busy with my manuscripts when I was asked to assist to a spectacle of Holi. The Holi is the great spring festival of India Shrove Tuesday or Lent and it is a pity to see how, after all the human imagination is confined India has even her confetti, for eight days the people walk about the streets carrying in sacks or small tubes a red powder and even if he was the Maharaja, whoever passed by in white clothes was pitilessly sprayed. Here also (is it not all in all) takes place the feast of washerman, let us say dhobhis. The cloth stained with red that reists to washing, however valuable it may be, belongs by right to the dhobi. And it is in these narrow and swarming lanes a curious pushing of a reddish crowd, the powder sticking to the hair, beard as well as to the clothes. This nation of Nepal is a perpetual spectacle, such as I have seen it in the 'Lines' today such as I have remarked it everywhere at Kathmandu. A group of brickmakers had seated themselves on a long mat; they were singing choruses, those perpetual choruses of the East in which gaiety mingles with melancholy all in mazzotintos undulating and fleeting, simple and powerful evocation of the infinite. In the centre a small group of instrumentalists: Kettle-drums, cymbals, gongs, rattles, tambourines; two or three would rise

by turn, play and dance with the contorsions of monkeys, entirely smeared with red; the actors of Thespis. The chorus ceases, three of the brick-makers go to a corner to disguise themselves. Music, there enters a shepherd lass of the Terrai, so it appears. I have found again my Tharunis. The Tharuni in question is quite simply one of the three brick-makers who this time has smeared his face with ashes to soften the bronze glitter and who has also painted the eyes as they often do to very small girls; a large black ring gives to the look quite an enigmatic and volyptuous allurements. The shepherd lass requests and the public indulgence. She will sing and dance to honour the divinity. A shepherd arrives clad in a rough overcoat knotted on his head and that vaguely resembles the skin of an animal; he starts courting the shepherd lass, mingling with passionate appeals ludicrous gestures and subterfuges. There appears a rival. In short a pastoral scene, the classical and perpetual pastoral scene of love and I found here once again, lingering and real, my hypothesis on the origin of the Indian, drama eh, yes, in this idyllic country caressed by the sun and bathed in light, the pastoral amiable and smiling is as old as the world. And beneath this fortunate climate that allows the human form its free play, the body is so supple so easily graceful that these rough brick-workmen intended to mistake their role of women. I was obliged to leave the representation to ascend the Darara, the lofty column erected by Bhimsen Thapa to the East of Kathmandu, quite against the precinct in which it penetrates and the manoeuvring camp; a hideous construction a column of pork-butcher made of lard and that contrasts with the taste of the country. But this is a Gurkha whim, it is true. From the summit at a height of 40 old metres, one embraces a view of the whole valley; but today again the horizon was misty

and the splendid range of glaciers was hidden.

This morning Captain Sahib brought me on a visit his eleven years old son his ten years old daughter and a nephew of seven years orphan whom he sheltered. They were in their dresses, the boys in a combination of the collegian and the soldier with a great-coat and a helmet with the visor gold-laced, the little girl whom a bearer brought was dressed in large skirts and the head embellished with the ceremonial gold plate. I was distressed for not being able to give or show anything to this little world but the photographs of my kin were things of great curiosity to them.

Monday 7th March-The Nepalese Darbar has kept his word. I have a complete stamping of the pillar of Changu Narayan. Not less than four soldiers and three days to attain this result. The pillar is now fitted into a kind of sculpture stone ring that gives it the appearance of a base; it has been necessary at first to lift this much heavy ring and to erect a wooden frame-work to support it a system of props that allowed the approach to and the stamping of the stone. I leave out here a list of the ancient Buddhistic works known by Chinese translations and the Darbar has promised me to pursue its researches. My searchers have pointed out to me two very important texts; to all requisitions, even official, the holders have replied that there was a mistake and that they did not possess the manuscripts in question. But the least knowledge of India teaches the worth of these categorical replies that from an express 'no' proceeds along very slowly by small stages to a final 'yes' The possessor of these manuscripts are Brahmans and it is a matter of conscience with them to make known a heretical work. I am also

awaiting a reply with regard to an old text in the possession of an old Brahman, dwelling in a house of the mountain and who without refusing to communicate the text replies to all the notices by the perpetual eastern inertia. The Commander-in-chief has sent him a Pun-dit, the Captain Sahib has sent him a mukhya. he is out, he is ill, he will bring it himself and I get mad with anger at seeing approach the day of my departure and this rogue of a Brahman who does not stir. I promised him yesterday evening by a messenger 5 rupees reward if he comes to-morrow. Five rupees. This savours on the whim of the American multi-millionaire. There is a great deal to bet on however, that the resistance by inertia will prevail on the inclination for lucre.

In default of new Buddhistic texts, Pun-dit Cakyamuni brought me a treatise on veterinary matter; iti cri Rupanaryanetyadimaharajadhirajacriman Madanendrasena Krtan Sarasamgrhe Calihotram samaaptam. In the first cloke there is a different name.

Crimatsuryam anmaskrtya revantam turgadhipam crimad Devendrasenena kriyate sarasamgrahaah. Each cloke is accompanied by a vernacular translation.

Verse 2: uddrty calihotrani balanam bodhetave mandarendraserena kriyate sugamo vidhiih-The Vidagdhavismapana, a collection of chaades, enigmas, etc.-in verse with partial translation in Parbatya.

In the evening I was invited to visit the "Lines" of the sepoy's to assist to a nautch offered by the Jemadar. On the greensward of manoeuvres a few poles are erected and a cloth stretched above them. All around benches and a few chairs for people of importance. No nautch girls; the type is rare in Nepal and

during this week of the Holi they are claimed everywhere. And then the body of nautch girls has suffered vicissitudes. The queen of nautch girls expiates in prison the sin of having pleased to many admirers. She was known to have granted her favours to good few of small Brahman gentlemen of Ksatriyas and to have enticed them to lose their castes. The Hindu law severely punishes this offence. She was sentenced to fifteen years each imprisonment and all the Brahmans implicated to one year each. It has been the great scandal of Nepal. In default of nautch girls the people have nautch-boys; the biggest, a lad of sixteen or seventeen years representing Krsna, wears a high mitre on the head, a kind of cloak on the shoulders and a long blouse of a beautiful blue colour tightened at the waist. Another boy smaller still resembles Radha, the lover of Krsna. Lastly boys of eight and twelve years represented the shepherd lasses, companions of Radha. In the beginning after a chorus and symphonies or orchestras, a large curtain is unfolded which displays the images of Krsna and Radha. Incense is burnt, lamps are swung, hymns are sung. Then the real spectacle begins. From nine at night to four in the morning it is the same subject repeated; Radha sings his distressed passion and moans on his forlornness. Krsna only thinks of playing on the flute. The friends of Radha come to console him and one of them begs of Krsna to satisfy his mistress. Weary at last, he gives in for a while. The shepherd lasses hasten forward and Krsna leads a dance the "Ras Lila". Then he returns his flute and the whole thing begins again. The monotony of this theme is a little changed by whims of the Vidusaka, garbed in Nepalese style, among all these whimsical personages. He is knocked about like a ball, scoffed, mocked, beaten, peppered with blows from fists then tripping and begging for bakshish he receives kicks on his behind. The sepoy in their bur-

nous and white turbans, motionless, burst out laughing at these ludicrous farces; but they gaze with an intense religious emotions at the eyes of Krsna and those of the shepherd lasses. It is so sacred a thing, tells me Captain Sahib. Sacred or not at midnight, I felt sleepy and return to the Bungalow.

Tuesday 8th March—This morning, visit of Captain Sahib for my arrangements for departure. I must regulate diplomatically my visit of farewells to the Maharaja and to all the Shamsher: Deb Shamsher, commander-in-chief, Chander Shamsher, the real generalissimo; Bhim Shamsher, general. I completed them in the vehicle of the maharaja placed at my service; leaving the bungalow at one o'clock, I only returned at five, namely that the visits were not an interchange of ordinary wordings. I attempted to induce the Maharaja to create a museum of Nepalese archaeology; he was impressed and allured by the idea and has on the very spot asked for the French Republic a manuscript of the Prajnaparamita in perfect preservation adorned with paintings and written during the reign of Vighrahpala, then old of about a thousand years and to me personally a manuscript a commentary of the Vidgadhavismapana written in the IVth century of the Nepalese era or in the XIIIth or XIVth century. He asked me the photograph of my children that I left him in exchange for his. And all the Shamsher vied with one another in kindnesses and in promises, placing themselves at my service for all researches that might interest me. In returning to the bungalow, I find the compound crowded with people; the sepoy, the musicians, the dancers come to entertain me with the clatter of the holi; symphonies songs and dances. I still have a provision of red powder, I throw it on them, I receive some in return. It is real battle with confettis.

Wednesday 9th—Eve of departure; each one comes by turn to bid farewell. My Pundit

brings me an ivory comb. Pundit Cakyamuni brings me a letter from Vaikuntha Natha Carman, Pundit of the Commander-in-chief and sends me a walking stick of areca with an ivory handle (the areca nut is a guarantee of happiness according to the Castas and Mitra-nanda hands me a few Nepalese paintings. Lastly Captain Sahib arrives and in the name of the Maharaja he gives me a Nepalese dress, a Khukuri, a small cap and small sticks of incense despatched from Lhasa and reserved for ceremonial worships. Lastly the supreme rarity, pre-eminently the bearer of good tidings, I receive a gold coin. He also informs me that the Maharaja through a particular favour, places his open carriage at my disposal to convey me as far as Thankot where ends the road practicable for carriages.

At last on Thursday 10th, I leave Nepal. My mukhya, my Nepalese soldier, who has served me for so long as a guide and companion, after having been my peon and my gaoler, Lalitbam the Gurkha who wished to follow me back in company with my residential sepoy, Siri Rama Singh as far as Bhimpedi at the foot of the mountains, beyond the pass of Chandragiri and that of Sivagarhi are all here and when I shook hands with them at the hour of departure, on the square at Bhimpedi, crowded with my coolies, Kabars, dhu-liwalas, palkiwalas and the crowd of villagers who had hurried to the spot to see me, the sahin, Lalitbam and Siri Ram Sing were sobbing like children and I hastened to jump into the palanquin as my eyes were getting wet.

End of Vol. II

सपादलक्ष साम्राज्यको अवसानपछि

—राजाराम सुबेदी

सपादलक्षशिखरिखसमल्ल साम्राज्यको स्थापना गर्ने नागराजका तेह्रौं पुस्ता पछि सिजाको इतिहासमा राजा पृथ्वी मल्लको अस्तित्व भेटिन्छ। राजा पृथ्वी मल्ल अपाडराजका कान्छा छोरा एवं श्रीमल्लका भाइ थिए। उनका दाजु श्रीमल्लको कलिलै उमेरमा राजा नहुँदा काल कवलित भएका हुँदा आपना बाबु पुण्यमल्लको देहान्त पछि पृथ्वी मल्ल सिजाविराज हुन पुगे। राजा पृथ्वी मल्लले पुग नपुग एककोरि वर्षसम्म अकण्टक राज्य चलाए। उनले शाके १२७९ (वि. सं. १४१४) मा दुल्लुभा एक विशाल कोटिस्तम्भ वा कीर्तिस्तम्भ खडा गर्न लगाए। त्यस कीर्तिस्तम्भ नै सपादलक्षशिखरिखस-देशाधिराजको व्यापक परिचय प्रस्तुत गर्ने साक्ष्यको काममा प्रयुक्त भएको छ। त्यस बाहेक उनका राज्यमा प्राप्त प्रशस्त ताम्रपत्र एवं अन्य अभिलेखहरूले पनि खसमल्ल राजाहरूको विस्तार, उदारता, दानशीलता, पराक्रम एवं मल्लभाषाको प्रचारको एउटा युगलाई समेटने उदाहरण दिन सफल भएका छन्। तिब्बतमा संग्रहित बंगावलीमा पनि राजा पृथ्वी मल्ल र उनका महामान्यको पनि वर्णन परेको छ।^१ त्यसो त उनका राज्यकालमा प्रदान गरिएका अभिलेखहरूको अध्ययन गर्दा उनका अमात्यहरूमा देव वर्मा र जगतिमिह भएको बुझिन्छ। त्यसैगरी उनका अमात्यहरूमा रभारदार-हरूमा अछामी राउला, भर्ताकोठी राउला, वृहस्पति राउला, फँत्याल राउला, कुवरभार, बलालचन्द, आवू भण्डारी, किठी थापा, इच्छाकु जोइसी, शङ्करदेव भण्डारी वच्छु भण्डारी किडी सेजुवालहरू थिए।^२ भनिन्छ राजा पृथ्वीमल्लको राज्यकाललाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट सपादलक्षशिखरिखस देशको स्वर्णयुग मान्न सकिन्छ। हुन पनि उनको राज्यकाल विभिन्न अभियान-

हरूका साथै खस साम्राज्यको चौतर्फी विस्तार भएको थियो।

कर्णाली प्रदेशका खसमल्ल सम्राटहरूमा पृथ्वी-मल्लको नाउँ उल्लेखनीय एवं इतिहासमा प्रख्यात छ। यद्यपि उनले अथाह बुद्धि र परिश्रम खर्चाई आफ्नो साम्राज्यको व्यापक विस्तारका साथै सुशासन गर्नुपर्ने स्थिति छँदा थियो त्यसमाथि पनि उनको साम्राज्यमा विभिन्न सामन्त राज्यहरू स्वतन्त्र बन्नै मौका खोजिरहेका बुझिन्छे। राजा पृथ्वीमल्लकै राज्यकालमा सामन्तीहरू मिली केन्द्रबाट सञ्चालित सिजाबाट पायक पर्ने डोटी प्रदेशमा एक विद्रोह गराएका थिए। त्यो विद्रोह गराउनमा मुख्य हात खसमल्लकै पालित पाँडवंशी निरय-पालले विशेष भूमिका खेलेका थिए। राजा पृथ्वीमल्लको उत्तरार्द्धकालमा भएको उक्त विद्रोह शाके १२७४ देखि त डोटी प्रदेश छुट्टै राजाद्वारा राज्य सञ्चालन हुन थालेको बुझिन्छ।^३ एकातिर डोटी प्रदेश सिजाबाट जवर्जस्ती-पूर्वक स्वतन्त्र बन्न गयो भने राजा पृथ्वीमल्लकै राज्य-कालमा खसमल्ल साम्राज्यको अधीनमा रहेको दक्षिण-पश्चिम तिब्बत पनि चोइटियो र खस साम्राज्यको विघटनकालको प्रादुर्भाव भयो।^४ राजा पृथ्वीमल्लका सन्तान भए नभएका प्रमाणहरू उपलब्ध छैनन्, तापनि उनका उत्तराधिकारी सूर्यमल्ल हुन् भन्ने कुरा उनको मृत्यु पछि उनी सिजापति भएबाट चाल पाइन्छ। सूर्यमल्ल सिजापति महाराजा भएको कुरा शाके १२८९ को ताम्रपत्राभिलेखमा टङ्कित भएबाट सहजपूर्वक भन्न सकिने स्थिति छ तर त्यहाँ उनलाई कसका छोरा भन्ने सम्बोधन बचन परेको पाइँदैन।^५ सो अभिलेखमा राजा सूर्यमल्लका भारदारहरूका नाम पनि उक्तीर्ण भएका

छन् । त्यस्ता व्यक्तिहरूमा मुख्यतः जुठदेव जोइसी, शङ्करदेव जोइसी, अछामी राउलाको नाउँ भेटिन्छ । यसबाट उनी राजा पृथ्वीमल्ल पछि सिजाको गद्दीमा बसेको कुरा उल्लेख गर्ने सकिन्छ तापनि उनी पृथ्वीमल्लका के नाता पर्दथे भन्ने कुरा खुल्न गएको छैन । तर एउटा कुरा के छ भने राजा सूर्यमल्ल अवश्य पनि सिजाली खस राजपरिवारसंग निकट सम्बन्धवाला व्यक्ति हुनुपर्छ जो राजा पृथ्वीमल्लको शेषपछि सिजाको गद्दीमा बस्न पाउने जवर्जस्त अधिकार राख्थे । अर्को कुरा राजा पृथ्वीमल्लको नाम तिब्बती वंशावलीमा उल्लेख छ तर राजा सूर्यमल्लको नाम त्यहाँ छैन । राजा पृथ्वीमल्लको समयमा तिब्बत प्रदेश खसहरूको हातबाट छुटेको हुनाले नै सूर्यमल्लको नाउँ त्यहाँको वंशावलीमा छुटेको हुन सक्छ । तर खसमल्ल राजाहरू विजिजिषु हुनाले राजा पृथ्वीमल्ल पछि राजा सूर्यमल्लले स्वतन्त्र बन्न गएको डोटी प्रदेशमाथि तैतिक कार्यवाही गरेको कुरा बुझिन्छ । त्यस अभियानमा उनलाई केही हदसम्म सफलता मिलेको थियो । तसर्थ उनको त्यस अभियानबाट उन्मुक्त डोटी प्रदेश पुनः सिजा साम्राज्यमा मिल्न गयो । राजा सूर्यमल्लको प्रशस्ति वा विरुद्ध अध्ययन गर्दा उनी आफ्ना पूर्ववर्ती खस शासकहरू सरह शक्तिशाली भएको कुरा बुझिन्छ तापनि तिब्बत जस्ता स्वतन्त्र बनेको विशाल प्रान्तलाई आफ्नो वसवर्ति पार्न सकेको बुझिदैन । राजा सूर्यमल्लले उत्तराखण्डको सुरक्षाको निमित्त विशेष कदमहरू चालेका थिए । यसबाट यो कुरा स्पष्ट हुन्छ कि पुष्यमल्ल पछि पृथ्वीमल्ल र उनका पनि उत्तराधिकारी सूर्यमल्ल आफ्नो पतृक साम्राज्यको जगेर्ना गर्न प्रयत्नशील रहेका कुराहरू थाहा पाइन्छ ।

राजा सूर्यमल्लका उत्तराधिकारी राजा अभयमल्लले केही समय उदुम्बरपुरी (डुम्राकोट बझाङ्ग) बाट राज्य शासनकार्य सञ्चालन गरेका थिए भन्ने कुरा तत्कालीन ताम्रपत्रहरू एवं शिलालेखबाट चाल पाइन्छ । केही इतिहासकारहरूले उदुम्बरपुरी वा डुम्राकोट डोटीमा पनि पर्ने हुँदा राजा अभयमल्ल डोटीको डुम्राकोटमा बसी केही समय शासन गरेको आशंका गरेका छन् तापनि सो डुम्राकोट जहाँ अभयमल्लको मुकाम थियो हालको बझाङ्ग जिल्लाको कोटदेवल गाउँ अन्तर्गतको डुम्राकोटमा प्राप्त शिलालेख र स्तम्भ भग्ना-

वशेष र विभिन्न ताम्रपत्रहरू प्राप्त भएबाट प्रमाणित हुन गएको छ ।^६ किनभने त्यस ठाउँमा खसमल्ल राजाले शासन गरेका प्रशस्त निशानहरू अझै छन् । राजा अभयमल्ल उदुम्बरपुरीमा मुकाम गरी शासन गर्दा प्रदान गरेका अभिलेखहरूमा आफूलाई महाराजाधिराज नभनी अधिराज मात्र उल्लेख भएको विरुद्ध भेटिनाले उनी त्यहाँ बस्तासम्म राजा भइनसकेका रहेछन् भन्ने शकल गर्न सकिने ठाउँ छ । त्यसो भए उनी अधिराज वा राजकुमार अवस्थामा उदुम्बरपुरी किन आई बस्न थाले त भन्ने जिज्ञासा पाठकलाई उठ्न जानु स्वभाविकै हो । त्यस विषयमा विचार गर्दा के कुरा आउँछ भने राजा सूर्यमल्लका समयमा डोटी विरुद्ध अभियान चालिएको र डोटीमाथि निगरानी राख्न अधिराजकुमार अभयमल्ललाई डोटीको र बझाङ्गको बीच भागमा पर्ने उदुम्बरपुरीको अखितयार प्रदान गरी पठाइएको हुन सक्छ । राजा सूर्यमल्लले यस्तो सक्रिय कदम उठाएकोले डोटीलाई आफ्नो अधीनस्थ पार्न सफल भएको बुझिन्छ । सूर्यमल्लको अन्त्यपछि राजा अभयमल्लले आफ्ना पूर्ववर्ती शासकहरूले झैं आफ्नो राज्य शासन कार्य सञ्चालन गर्ने विभिन्न भारदारहरूको मद्दत लिएका थिए । उनको राज्यकालका मुख्य भारदारहरूमा अछामी राउला, उदयमिह राउला, श्रीवर्मा राउला, राजवर्मा राउला, जमब्रह्म र किडी भेजवाल जस्ता व्यक्तिहरू देखापरेका छन् ।^७ ती व्यक्तिहरू राजा पृथ्वीमल्ल र सूर्यमल्लका अभिलेखहरूमा पनि उल्लेख परेका छन् ।^८ राजा अभयमल्ल सिजा राज्यको गद्दीमा कहिले बसे भन्ने यकीन गर्न सकिएको छैन तापनि शाके १२९९ देखि शाके १३०५ को बीचमा उनी त्यहाँका राजा भइसकेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । राजा अभयमल्लले डोटी प्रदेशलाई आफ्नो शौर्य, पराक्रम एवं सैन्यशक्तिले दमन गरेका भए तापनि डोटीका राजा निरयपालका छोरा नागमल्लले पुनः शाके १३०६ मा डोटी प्रदेशलाई स्वतन्त्र पार्न सफल भएका थिए । त्यसबेला राजा अभयमल्लले डोटीलाई गँजेटन सकेनन् जसले गर्दा सपादलक्षशिखरिखस साम्राज्य टुक्रा-टुकामा विभक्त हुन थाल्यो । यसरी टुक्रिने क्रमको शुरुआत सर्वप्रथम डोटीबाटै हुन गयो ।^९

राजा अभयमल्लको समयमा सिजा दरबारमा ठूलठूला भारदारहरूको रवाफ बढिरहेको थियो । त्यस्ता

शक्तिश
वर्मा,
भारद
ती भा
भएबा
उत्तरा
बेलास
दिने
निर्णय
हासि
नपरी
देखा
मल्ल
मलय
हुनाम
राजा
अधि
भेक
अम
येत्रे
पूर्व
बुझि
खस
सिज
गरि
क्षेत्र
पारे
लेख
हल
ती
मल
पत्र
को
वा
सा
र
शि
व

शक्तिशाली भारदारहरूमा मलयवर्मा, मेदिनीवर्मा, जयत-
वर्मा, सुजानवर्मा जस्ता वर्मा परिवारसँग सम्बन्धित
भारदारहरूको एकलौटी रवाफ बढ्दै गएको बुझिन्छ।¹⁰
ती भारदारका नाउँहरू तत्कालीन अभिलेखहरूमा प्राप्त
भएवाट जानकारी हुन गएको हो। राजा अभयमल्लको
उत्तरार्द्ध शासनकाल शाके १३१३ सम्म भएको कुरा त्यो
बेलासम्म मात्र उनका समयका विभिन्न पक्षलाई झलक
दिने अभिलेखहरू प्राप्त भएवाट उनको राज्यकालको
निर्णय हुन्छ।¹¹ राजा अभयमल्ल पछि सिजाको ऐति-
हासिक रङ्गमञ्चमा खसमल्ल परिवारको शासन देखा
नपरी वर्मा परिवारका एक सदस्य मलयवर्माको शासन
देखा पर्दछ।¹² किनभने शाके १३१३ पछिका राजा अभय-
मल्लका अभिलेखहरू प्राप्त भएका छैनन्। अर्कोतिर
मलयवर्माका अभिलेखहरू उपलब्ध भएका छन्। यसो
हुनाको मूल कारण राजा अभयमल्ल पछि खसमल्ल
राजाहरूले जगेना गरेको सपादलक्षशिखरि साम्राज्यको
अविच्छिन्न शासन पूर्णतः अन्त्य हुन गई त्यस कर्णाली
भेकमा नयाँ राजनैतिक पद्धतिको थालनी भयो। राजा
अभयमल्लको राज्यकालसम्म खस साम्राज्यको शक्ति
येनकेन कायम रहेको बुझिन्छ तर त्यसपछि भने त्यो
पूर्वानुक्रम पूर्णतः भेटिन गई साम्राज्यको विघटन भएको
बुझिन्छ। तसर्थ यो छोटो प्रसंगमा सपादलक्षशिखरि
खसमल्ल साम्राज्यको अवसानपछि के कस्तो अवस्थाको
सिर्जना भयो भन्ने जिज्ञासाको परिपूर्ति गर्ने प्रयास
गरिएको छ।

खसमल्ल राजा अभयमल्लको मृत्युपछि सिजा
क्षेत्रलाई उनका भारदार मलयवर्माले आफ्नो अधीनमा
पारेको बुझिन्छ। कर्णाली प्रदेशमा प्राप्त विभिन्न अभि-
लेख एवं त्यस्तातिरका व्यक्तिहरूसँग संग्रहित वंशावली-
हरूबाट राजा मलयवर्माको अस्तित्व प्रमाणित हुन जान्छ।
ती मलयवर्मालाई ठाउँ ठाउँमा मलैवम्म मलैभूम,
मलैवम, मलयवम्म, मलेवम जस्ता नामले पुकारेका
पत्र एवं वंशावलीहरूमा टिपोट गरिएका प्रशस्त भेटिए-
का छन्। तर जहाँ जे नाम लेखिएका भए पनि मलय-
वर्मा व्यक्ति एकै हुन्। जे होस्, सपादलक्षशिखरि खस
साम्राज्यमा वर्माहरू पहिलेबाटै खानदानी ठानिदै आएका
र रैथाने भएकाले समाजमा उनीहरूको ठूलो प्रभाव
थियो। राजा अशोकमल्लको राज्यकालमा पनि ती
वर्माहरूले आफ्नो प्रभाव पार्न सफल भएका बुझिन्छन्।

त्यसपछि राजा पृथ्वीमल्लको राज्यकालमा पनि वर्माहरू
पुनः शक्तिशाली भारदारहरूका रूपमा देखापरेका छन्।
राजा पृथ्वीमल्लका समयमा त महामात्य जस्तो संवेदन-
शील पदमा समेत वर्मा परिवारका सदस्य यशोवर्मालाई
दिइएको कुरा माथि पनि उल्लेख गरियो। उनलाई
राजा पृथ्वीमल्लले आफ्नो राज्यमा विशेषाधिकार प्रदान
गरेको कुरा विभिन्न स्रोतहरूबाट जानकारी हुन्छ।
उदाहरणको निमित्त दुल्लुको पाथरनाउली (दुङ्गाले
बनाएको पानी खाने कुवा वा जलाशय) को तोरण
अभिलेखबाट यशोवर्माको प्रशंसा भएको कुरालाई लिन
सकिन्छ।¹³ राजा पृथ्वीमल्लको उत्तरार्द्धकालमा खस
साम्राज्यको व्यापक विस्तार कायम थियो। तर उनको
देहावसानपछि भने उनी जस्तो सशक्त व्यक्तिको अभाव
रह्यो। त्यसमाथि पनि राजा पृथ्वीमल्लले आफ्नो बुढेस-
कालमा बुद्ध भिक्षु भई सात्विक वृत्ति लिई राज्य शासन
पट्टि नैराश्रयता देखाइदिदा साम्राज्यको व्यापक विस्तार
र शक्ति सञ्चयनको अभाव रह्यो। हुन त राजा सूर्य-
मल्लले आफ्नो बपौतिको सम्बर्द्धनार्थ प्राणप्रणले लागि
परेका बुझिन्छन्। राजा अभयमल्लले पनि सकेसम्म
आफ्नो साम्राज्यको विस्तार ठूलो अभियान चलाएका
थिए तर परिस्थितिले उनलाई वशमा पार्यो। उनले परि-
स्थितिलाई वशवर्ति पार्न सकेनन् र विशाल साम्राज्यको
संगठन भत्किन गई विघटित हुन पुग्यो। सिजाको त्यस्तो
नाजुक परिस्थितिबाट दरबारमा प्रभाव जमाई बसेका
महामात्य, अमात्य र करद सामन्ती राजाहरूले लाभ
उठाउने मौका भेट्टाए। त्यसरी फाइदा उठाउनेहरूमा
मूलतः वर्मा परिवार र पाल परिवार नै अगाडि परेको
कुरा इतिहासले बताउँछ। सिजा साम्राज्यको प्रशासनमा
पहिल्यैदेखि यशोवर्माको ठूलो हात रहेको कुरा माथि
पनि उल्लेख गरियो। यशोवर्माको मृत्यु पछि उनका
सन्तान एवं उत्तराधिकारीहरूले राजा सूर्यमल्लको राज्य-
कालमा आफ्नो पैतृक प्रभाव कायम गर्न सफलता हासिल
गरेको पाउँछौं। राजा अभयमल्लको शासनकालमा आएर
त झन् त्यो वर्मा परिवारका भारदारहरूले सिजाको राज-
नीति पूर्णतः आफ्नो अनुकूल बनाउन सफल भएको
बुझिन्छ। अरु त के कुरा खसमल्ल राजाहरूले प्रजा
रैतीलाई विर्ता वितलपू एवं अकर गरिदिएका भूमिदान
सम्बन्धी अभिलेखहरूका वर्मा भारदारहरूकै नाम राजाका
नामका हाराहारीमा उत्कीर्ण गरिएका छन्। तसर्थ
पूर्ववर्ती खसमल्ल राजाहरूभन्दा राजा अभयमल्लको

शासनकालमा बर्मा उपाधिकारी भारदारहरू बढ्ता शक्ति-शाली भएका कारणबाट सपादलक्षखस साम्राज्यमा उनीहरूकै चकचकी भएको बुझिन्छ । १४ राजा अभयमल्ल पछि सिजाको ऐतिहासिक रङ्गमञ्चमा याने गण्डकी एवं कर्णाली तथा यमुना प्रदेशमा मौलाएको सपादलक्षशिखरि खस साम्राज्यको अवसान हुने गर्दै बर्मा परिवारका विभिन्न व्यक्तिहरू जो आ-आम्ना क्षेत्रमा शक्तिशाली थिए उनी-हरूले आ-आपना प्रभावमा रहेका क्षेत्रहरूलाई स्वतन्त्र राज्य घोषित गरी स्वच्छन्दतापूर्वक शासन गर्न थालेको बुझिन्छ । केही इतिहासकारहरूले ती बर्मा परिवारका भारदारहरूले शाके १२८२ (वि. सं. १४१७) देखि नै स्वतन्त्र बन्न सफल भएको कुरा प्रकाशमा ल्याएका भएर पनि सो कुरालाई पुष्टि गर्ने भरपर्दा प्रमाण प्रस्तुत गर्न सफल भएका छैनन् । १५

यस सन्दर्भमा एक कुरा उल्लेख गर्नु प्रासंगिक हुनेछ । कर्णाली प्रदेशमा पर्ने दुल्लु र सिजालाई केन्द्रविन्दु बनाई चौतर्फी व्यापक शक्ति फैल्याई साम्राज्यको जगेनी गर्ने खस साम्राज्यको अन्त्येष्टि राजा अभयमल्ल पछि हुन गयो । त्यस पछि भने त्यो साम्राज्य खण्ड खण्डमा विभाजित भई धेरै स-साना टुक्रामा परिणत हुने गयो । त्यस्तो ठूलो साम्राज्यको विघटन एक सामान्य कुरा नभई युगान्तकारी घटना थियो । त्यसको ज्वलन्त प्रमाण ती खस शासकहरूको पतन पछि कर्णाली प्रदेशको मुटु मानिँदै आएको सिजा इलाका समेत मल्लवर्माका हात परे उनी त्यहीँका शासक बन्न गएको कुराबाट स्वतः मन्न मिल्ने ठाउँ छ । त्यसरी सिजामा अधिपति भई राज्य हत्याउन सफलता पाएका मलयवर्मा को थिए र उनी कुन वंशका थिए भन्ने कुरा रहस्यमै रहेको छ । अतः कर्णाली प्रदेशको इतिहास प्रति गहिरो जिज्ञासा राख्ने विद्वान एवं विद्वषीहरूका निम्ति रुचिपूर्ण तवरले अनुसन्धान गर्नु पर्ने अवस्था आएको छ । हुन त कुनै नयाँ कुरा खोजी गर्नु भन्दा आफ्नै पुराना कुरा पढ्नु भन्ने धारणा राख्ने विद्वान्हरू भइदिए भने नयाँ पोढी मौलाउन कठिन पर्ने जान्छ । तसर्थ अनुसन्धान गर्ने प्रति उदारता देखाइदिनका निम्ति विद्वान्हरू समक्ष निबन्ध-कार कराञ्जलिले निवेदन गर्दछ ।

राजा मलयवर्माका विषयमा एउटा तर्क उठ्नु भएको छ कि शायद उनी पनि खसै पो थिए कि ? यदि

त्यसो भए खस साम्राज्यको शासकका प्रतिनिधित्व उनले नै गरेको हुनु पर्दो । सिजाका शासक पनि उनै भएका थिए । फेरि बर्मा परिवार खस राजाहरूका विश्वासपात्र महामात्य एवं अमात्यहरू भई रवाफसाथ बस्दै आएका पनि थिए । यो एक आधार हो मलयवर्मा खस नै हुन् भन्ने धारणाका निम्ति । इतिहासमा तर्कको पूट हुनु त पछि तर तर्क मात्र इतिहासको आधार हुन सक्दैन । त्यसो भए मल्लवर्मा खस नभई अर्को वंशज पो थिए कि भन्ने कुरा पनि खोजी गर्नु पर्ने स्थिति छ । तसर्थ राजा मल्लवर्मा वा मलयवर्माका वंश परिचयका विषयमा उनी खसवंशज थिए वा अर्को भन्ने कुरा तिर लागौं ।

सिजाका राजा अशोकचल्लका राज्यकालमा बर्मा-हरूको पनि अस्तित्व भएको कुरा नाथि पनि उल्लेख गरियो । तसर्थ मल्लवर्मा खस थिए कि भए भन्ने आधार लिइएको हो । मुगल वादशाह अकबरका काजीहरूमा नीर-वल भन्ने एक हिन्दू पनि थिए, जो मुसलमान थिए भन्न सकिन्न । त्यसैले बर्मा परिवार खस राजाहरूका दरबारमा देखिएका आधारबाट उनलाई खस हुन् भन्न सकिने स्थिति छैन । यद्यपि राजा मल्लवर्मा खस हुन् भन्ने धारणा राख्ने विद्वान्हरू पनि नभएका होइनन् र साथै सिजाका मल्ल उपाधिकारी राजाहरू खस नभई ठकुरी नै हुन् भनी तर्क गर्ने विद्वान्हरू पनि छँदै छन् । यसर्थ यो विवादले हामी-लाई छोडेको छैन । तसर्थ हामी त्यसै कुराको परीक्षण गर्न पट्टि लागौं ।

राजा आदित्यमल्लको राज्यकालमा वि. सं. १३६० (ई. १३०३, शाके १२२५) ताका भारतमा मुसलमाना आतंक एवं अतिक्रमण बढ्दै गएको थियो । मुसलमानका शत्रु, खिलजी तुगलक वंशजहरूले उत्तर पूर्वी भारतमा आधिपत्य जमाउँदै आएका थिए । राज-स्थानका शक्तिशाली रजपूतहरूलाई खिलजीवंशी अलाउ-द्दीनले निर्दयतापूर्वक दमन गरेका थिए । त्यस्तो अमान-वीय क्रियाकलापबाट आक्रान्त रजपूतहरू आत्मरक्षाका निम्ति उत्तरी जंगल एवं पहाडी धरातल तर्फ शरण लिन बाध्य भए । १६ केही शाहसी एवं उसाही रजपूतहरूले आफ्ना अनुयायीहरूलाई साथमा लिई पहाडका समथर एवं वस्तीयोग्य ठाउँहरू फडानी गरी स-साना राज्य-हरूको स्थापना गरेका थिए । तर त्यसरी पहाड तर्फ पसी राज्य सृजना गरी बसेका कुराका प्रमाणहरू अत्यन्तै कम

मात्र प्राप्त खालका हुन् भोरवको गुनं तत्पर नहरूले न पूतहरू पत् लायकका सञ्चयन ग त्यसरी पा हहरूले स्थ विवाह ग टुक्राटुक्रा उनीहरूक श्रायं एवं आइसकेव विशालर गराउन र रजपूतहरू पृथ्वीमल ताको पा

प्राप्त वंः काशी द चौर ग थिए भन् चन्द्र भन् क्षेत्रको हुन्छ । पनि छे गजमे भ मल्लवर्मा बाजे ब खहरू जुम्ला अद्विती भनी स वलीको उल्लेख

मात्र प्राप्त भएका र प्राप्त स्रोतहरू पनि भर पर्ने कठिन पर्ने खालका हुनाले केही विदेशी इतिहासकारहरू जसलाई आर्य गौरवको कुनै मर्म बोध छैन तिनीहरू यस्ता कुरामा पत्या गर्नु तत्पर देखिएका छैनन् ।¹⁷ त्यो कुरालाई नेपाली विद्वानहरूले राम्रो पुष्टि गर्न अक्षम देखिएका भए पनि रजपूतहरू पहाड प्रवेश गरी स-साना अञ्चलका गाउँ भन्न लायकका राज्य स्थापना गरेका भए पनि त्यति शक्ति सञ्चयन गर्ने समर्थनभएका भनी स्वीकार गरेका पाउछौं । त्यसरी पहाडी जंगली घरातलमा प्रवेश गरेका रजपूतहरूले त्यहीँ रैथाने भई बसेका खस जातिकी कन्यासंग विवाह गरेका र उनीहरूकै प्रवेशको कारणबाट खस राज्य टुक्राटुकामा विभक्त हुन गएको थियो । ती रजपूत र उनीहरूका साथमा आएका आर्यनीतिज्ञ समूहले आफूलाई आर्य एवं रजपूत बनाउन सफल भएका कुरा त प्रकाशमा आइसकेका छन् ।¹⁸ तर केही लेखकहरूले खसमल्लहरूको विशालराज्य छिन्नभिन्न भई स-साना टुकामा विभक्त गराउन ती समयर क्षेत्र राजस्थान पट्टिबाट प्रवेश गरेका रजपूतहरूको कुनै भूमिका नभएको र सिजाका मल्ल राजा पृथ्वीमल्लको राज्यशासनप्रतिको नैराश्रयता एवं उदारताको परिणामले त्यसो हुन गएको तर्क गरेका छन् ।¹⁹

कर्णाली प्रदेशका विभिन्न क्षेत्रमा छरपष्टरूपमा प्राप्त वंशावलीमा सिजापती राजाले एक रजपूत युवक काशी दासलाई आफ्नी छोरी विवाह गर्न लगाई सामा-चौर गाउँमा बसोबास गर्ने गरी केही दाइजो दिएका थिए भन्ने कुरा उल्लेख छ । ती काशीदासका छोरा देवचन्द्र भए जसलाई सिजापती राजाले अछाम बुढीथर्पु क्षेत्रको अधिपति बनाई टीको फूर्को दिए भन्ने थाहा हुन्छ ।²⁰ ती देवचन्द्रका छोरा भवप्रीया भए र उनका पनि छोरा भीमवर्मन भए । कहीं कहीं भीमवर्मनलाई गजभीमवर्मन पनि भनिएको छ । उनै गजभीमवर्मनका छोरा मल्लवर्मन भए भन्ने वंशावलीको हवाला छ । मल्लवर्मनका बाजे बराजुको नाउँलाई प्रमाण दिने अन्य कुनै अभिलेखहरू प्राप्त भएका छैनन् तापनि खोजी जारी नै छ ।²¹ जुम्लास्थित ससकोटी वंशावलीमा पनि मल्लवर्मनलाई अद्वितीय पराक्रमशाली वीर पुरूषरत्न महाराजाधिराज भनी सम्बोधन समेत गरेको पाइन्छ ।²² समाल वंशावलीको एघारौँ क्रममा वा पुस्तामा मल्लवर्मनको नाउँ स्पष्ट उल्लेख भएको पाइन्छ ।²³ बझाङ्गी शासकहरूको रजपूत

वंशावलीमा पनि राजा मल्लवर्मनको नाम भेटिएको छ ।²⁴ यसर्थ अधिकांश बाइसी र चौबीसी राजाहरूका वंशावलीमा ती शासकहरूका आदिपुरुषका रूपमा राजा मल्लवर्मनको नाउँ यत्रतत्र पाइनाले र ती बाइसी एवं चौबीसी राजाहरूले आफूलाई खसवंशका भन्न स्वीकार नगरी रजपूतवंशज ठान्न गौरव ठान्दै आएकाले राजा मल्लवर्मनलाई खस भन्न सकिने आधार छैन । यसरी ती मल्लवर्मनलाई खस भन्ने आधार नभएपछि उनका सन्ततिहरूलाई खस भन्न सकिने कुरा पनि रहेन ।

उपर्युक्त अनुच्छेदहरूमा हामीले राजा मल्लवर्मनको वंश रजपूत भएको कुरा उल्लेख भएको पायौं । यद्यपि मल्लवर्मनको पितृक सम्बन्ध चितौरगढ वा राजस्थानी क्षत्रीय वंशसंग रहेको संकेत मिल्दछ, जुन घुमाउरो सम्बन्ध बुझिन्छ । ती चितौरगढबाट आएका रजपूत युवकले सिजाधिराज खसमल्लकी छोरी विवाह गरी सन्तान उत्पादन गरेकाले मल्लवर्मनको मातृपक्ष खसहरू भएको कुरा स्पष्ट छ भन्नु पनि उचितकै जबर्जस्त कुरा छ । यसर्थ मल्लवर्मन र उनका वंशजहरूमा खसहरूको रक्तसम्बन्ध छ भन्नु कुनै संकोच मान्नु पर्ने ठहरिदैन । यद्यपि तत्कालीन समाज मातृप्रधान नभई पितृप्रधान हुनाले राजा मल्लवर्मन पितृका दृष्टिकोणले रजपूत हुन् भन्नु पनि अतिशयोक्ति हुन सक्दैन । त्यसैले राजा मल्लवर्मनको बारेमा निष्पक्ष मूल्यांकन गर्ने हो भने उनी खसपक्षको रज र रजपूतपक्षका वीजका उच्चजि हुन्, उनी वर्णशंकर हुन् । ती मल्लवर्मन जसले खसमल्लहरूको ठूलो हिस्सा आफ्नो पारी बाइसी र चौबीसी राज्य सृजना गर्न सफल भए जसको श्रेय वा अपयश उनैलाई मिल्दछ । राजा मल्लवर्मन बाइसी र चौबीसी राजाहरूका साक्षा बाजे हुन् ।

सपादलक्ष खसमल्ल साम्राज्यको अवसानपछि गण्डकी र कर्णाली प्रदेशमा वर्माहरूको, कुमाउ र गढवालमा डोटी मल्लहरूको, गढवालतर्फ चन्द्र र शाहहरूको शासनको शुरुआत भएको थियो । तिब्बत प्रान्त राजा पृथ्वीमल्लकै पालादेखि स्वतन्त्रताको सास फेर्न थालिसकेको थियो ।²⁵ त्यसैगरी डोटी पनि सिजासंग संघर्षमा लागि रहेको थियो । गंगानदीको समथर भूमिमा खस मल्लहरूको सत्ता समाप्त भएर मुसलमानहरू र खसमल्लहरूको युद्ध भएको कुरा थाहा भएको छैन । यसको

तात्पर्य के हो भने सपादलक्षशिखरि खसमल्ल राजाहरूको शक्ति एवं साम्राज्य क्षयोन्मुखी हुँदै गएको थियो । त्यत्रो सवालाल पर्वतमालाको साम्राज्य विच्छिन्न भएपछि त्यसको फाइदा विभिन्न भारदार र सामन्ती शासकहरूले उठाएका थिए । त्यत्रो विशाल क्षेत्रलाई खारीप्रदेश, खसप्रदेश, जाडप्रदेश- बुडप्रदेश (बुडान-तराई) आफ्नो हातमा गँजेटर बसेको खस साम्राज्यको पतन भई धेरै स-साना राज्यहरूको अस्तित्व थपिन थाल्यो । त्यसरी धेरै खण्डमा विभाजित क्षेत्रहरू बाइस र चौबीस खण्डलाई पुनः गोरखा राजघरानाको नेतृत्वमा नेपालको एकीकरणले पूरा गर्‍यो भन्ने पछ । तापनि खससाम्राज्यको तीनखण्ड भूभाग नेपालबाट बाहिर छ । नेपाली भाषा, सभ्यता, जाती एवं राज्यलाई नै लौकिक भाषामा खस भन्ने गरेको कुरा बुझ्दै जाँदा स्पष्ट हुन्छ । अस्तु ।

टिप्पणीहरू:

- १) Tucci, G, Preliminary Report on the Two Scientific Expeditions in Nepal(Rome; Institute Italiano Per Il Medio (ed.) Esterno Oriente 1956), pp 55-60.
- २) योगी नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाश, दोस्रो अंक पहिलो भाग (काठमाडौं : इतिहास प्रकाश संघ, २०१३), पृष्ठ ४६-७० ।
- ३) रमेशजङ्ग थापा, (सं) प्राचीन नेपाल, संख्या ३०-३९ (माघ २०३१-वैशाख २०३४) पृष्ठ, १२३
- ४) H.C.Richardson, Tibet and Its History (London:Oxford University Press, 1962) P. 35. David Snelgrove and Hugh Richardson, A Cultural History of Tibet (London: Weighenfeld and Micolson 5 Winsley Street London W1, 1968,) pp. 152-155.
- ५) योगी नरहरिनाथको संग्रहमा रहेको राजा सूर्य-मल्लको ताम्रपत्रका आधारबाट ।
- ६) राजाराम सुवेदी, "उदुम्बरपुरी" प्राचीन नेपाल, संख्या ८३ (माघ, आश्विन २०४१) पृष्ठ, २२-२८ ।
- ७) राजाराम सुवेदी "बझाङ्ग जिल्लाका बाह्य अभिलेखहरू" कन्ट्रिब्यूसन्स टु नेप्लिज स्टडिज, मोलम ६ नं. २ (जुन १९७९ ई.)पृष्ठ, ९१, ९३ ।
- ८) ऐजन, पृष्ठ, ७३-१०१ ।
- ९) रमेशजङ्ग थापा (सं), पूर्ववर्णित, टिप्पणी नं. ३, पृष्ठ १२३-२४ ।
- १०) राजाराम सुवेदी, पूर्ववर्णित टिप्पणी नं ७, पृष्ठ ९१-९३ ।
- ११) मोहनप्रसाद खनाल, मध्यकालीन अभिलेख (काठमाडौं: मोहनप्रसाद खनाल, २०३०), पृष्ठ १७-१८ ।
- १२) योगी नरहरिनाथ, पूर्ववर्णित, टिप्पणी नं. २, पृष्ठ ६ ।
- १३) G.Tucci, Op.cit, footnote no.1, pp.55-60.
- १४) राजाराम सुवेदी, पूर्ववर्णित टिप्पणी नं. ७, पृष्ठ ६१-९३ ।
- १५) मोहनबहादुर मल्ल, "कर्णाली प्रदेशका वर्मन्" प्राचीन नेपाल, संख्या २७ (वैशाख २०३१), पृष्ठ, ५९-६२ ।
- १६) R. C. Majumdar and others, An Advanced History of India (Delhi: The Macmillan Company of India Limited 1980), pp. 293-97. Col. James Tod Annals and Antiquities of Rajasthan, Vol. 1 (Delhi: Motilal Banarasi Das, 1971) pp.309-312.
- १७) G. Tucci, Preliminary Report on the Two Scientific Expedition in Nepal(Rome: I.S. M.E.O., 1966), pp. 127-129.
- १८) D. R. Regmi, Medieval Nepal, Part 1 (Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyaya. 1965) pp. 729-731.

१९)

२०)

२१)

- १९) Ram Niwas Pande, The Ancient and Medieval History of Western Nepal. Ancient Nepal, No.11 (April 1970) pp. 51-55
- २०) योगी नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाश, भाग १ (काठमाडौं: इतिहास प्रकाश मण्डल, २०१३) पृष्ठ ६ ।
- २१) ऐजन्, पृष्ठ ७० ।
- २२) ऐजन्, पृष्ठ, ६९ ।
- २३) ऐजन्, पृष्ठ, ६८ ।
- २४) योगी नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह भाग १ (दाङ: आध्यात्मिक सम्मेलन, २०२२) पृष्ठ ५८५ ।
- २५) Richardsons, Op. cit. footnote 4, p. 35
- २६) बालकृष्ण पोखरेल "निरयमल्लको समय" मधुपर्क, वर्ष ९. अंक १२ (वैशाख २०३४) पृष्ठ १५ ।

नेपालमा दासप्रथा मोचनका प्रयास र सफलता

—दिलबहादुर क्षत्री

व्यक्ति वा समूहद्वारा आफ्नो व्यक्तिगत अमन-चैन एवं सुख सुविधाको उद्देश्यले बलजपती कामगर्न लगाइने अवस्थालाई (तत्कालीन सामाजिक स्वीकृति प्राप्त) नै दासप्रथा भनिन्छ । अर्को शब्दमा दास-प्रथा भन्नाले मानिसलाई पशु सरह खरीद बिक्री गर्ने एक श्रमान्वीय प्रचलन मानिन्छ ।

दासप्रथाको शुरुआततर्फ दृष्टि दिँदा दासप्रथा खास यही समयदेखि शुरु भयो भन्ने तिथि-मिति किटानसाथ कुनै पनि इतिहासकारले भन्न सकेको पाइँदैन । यसको मतलब दासप्रथाबारे अनुमान नगरि-एको हीइन । इतिहासकार जे. एच. हरिसले आफ्नो कृति **Slavery or Secord Trust** मा व्यक्तिगत सुविधाको उद्देश्यले प्राचीनकालदेखि नै दासप्रथा शुरु भएको बताउनु भएको छ ।^१ वास्तवमा दासप्रथाको शुरुआत त्यसै समयदेखि भयो जब मानिस सम्पन्न र विपन्न, बलिया र निर्धन, विजयी र पराजित आदिमा विभक्त भए । सम्पन्न बलिया र विजयीले गरीब, निर्धन र असहायलाई आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थसिद्धिको लागि नोकर बनाए । दास प्रथाको बढी मात्रामा प्रचलन मानिस जनजीवन फार गरी कृषि युगमा प्रवेश गरेपछि नै भएको पाइन्छ । दासप्रथाले संसारभरि व्यापक रूप लिएपनि यसको मुख्यतया केन्द्रबिन्दु एशियाली देशहरू नै मानिएका छन् । दासप्रथाले नेपालमा पनि जरो नगाडेको होइन । नेपालमा लिच्छविकालमा पनि सामान्य रूपमा दासप्रथाको प्रचलन रहेको कुरा लिच्छविकालीन अभिलेखबाट प्रष्ट हुन्छ ।^२ मत्तकालमा पनि दास प्रथा सामान्य रूपमा प्रचलित रहेको पाइन्छ ।^३ यसरी

लिच्छविकालदेखि नै प्रचलनमा रहेको यो प्रथा नेपालमा आधुनिककालको केही समयसम्म रहिरह्यो ।

नेपालमा दासदासी तथा बाँधा प्रचलनमा आउने मुख्य कारणहरू निम्न मानिन्छन् ।^४

- (१) साहुको ऋण तिर्न नसकी आफू र आफ्नो सन्तान बिक्री गर्ने चलन हुनु ।
- (२) सरकारी कर तिर्न नसक्नु ।
- (३) १२ वर्षभन्दा बढी उमेरका विद्वोही तथा शत्रु एवं युद्धबन्दीलाई दास बनाउने प्रचलन हुनु ।
- (४) बाहुन क्षत्री बाहेक अन्य कुनै जातका पुरुषले माथि-तलो जातिका महिलासंग यौन सम्पर्क राख्नु ।
- (५) युद्धमा पठाइएको सेनाले आफ्नो काम पूरा नगर्नु ।

नेपालमा विभिन्न समयमा दासदासीको संख्या कति थियो, विस्तृत उल्लेख एवं जानकारी पाइएको छैन । इतिहासकार डेनियल राइटले आफ्नो कृति **History of Nepal** मा दासको संख्या २० देखि ३० हजारसम्म थियो भनी उल्लेख गर्नु भएको छ ।^५ सन् १९२३ को जनगणना अनुसार नेपालमा दास दासीको संख्या ५९८७२ थियो जुन देशको कूल संख्याको १ प्रतिशतभन्दा कम थियो । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने नेपालमा दासप्रथा प्रचलित भए तापनि कूल जनसंख्याको आधारमा न्यून नै थियो ।

यस लेखको मुख्य उद्देश्य नेपालमा तत्काल विद्यमान दासप्रथालाई उन्मूलन गर्न गरिएका प्रयासहरू र सफलता नै भएकाले सोतर्फ नै दृष्टि दिनु उचित

होला । यहाँ पनि दासप्रथा उन्मूलनमा मित्रराष्ट्रहरूमा आएको परिवर्तनको प्रभाव परेको पाइन्छ ।

बेलायतमा स्वतन्त्रता, समानता जस्ता विचारको विकासले सर्व मानवको मूल्य बराबर छ भन्ने मानवतावादी धारणाको प्रचार र त्यसको प्रभाव स्वरूप १९ औं शताब्दिको प्रथम दशकमा दासप्रथा अन्त्यको घोषणा र सन् १८३३ को कानून अनुसार नेपालको छिमेकी मुलुक भारतमा दासप्रथा अवैध घोषित हुनुको साथै सन् १८६१ मा रूसी जार अलेक्जेन्डर द्वितीयले रूसमा विद्यमान दासप्रथा अन्त्यको घोषणाले पनि विश्व रंगमञ्चमा आएको मानवतावादी लहरले नेपाललाई पनि प्रभावित पार्नु स्वभाविक थियो । फलतः नेपालमा पनि विद्यमान दास-दासीप्रथा अमानवीय सोचिनुका साथै त्यसको उन्मूलन गर्न अत्यावश्यक महसूस भई त्यस सम्बन्धी प्रयास एवं अभियान शुरु गरेको पाइन्छ ।

नेपालमा प्राचीनकालदेखि विद्यमान र क्रमिक रूपमा बढदै गएको दासप्रथा मोचन गर्ने प्रयासका अग्रगामी व्यक्तित्वको रूपमा नेपालका राष्ट्रनिर्माता श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वी नारायण शाहलाई मानिन्छ ।^७

दासमोचनको सन्दर्भमा श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले सन् १७६८ मा काठमाडौं उपत्यका अन्तर्गत पर्ने लुटि गाउँ निवासी एक नेवारलाई मुक्त गरेका थिए । साथै उनले आफ्नो शासनकालको अन्तिम वर्षहरूमा राजदरबार र भारदारहरूको कमारा-कमारीहरूलाई दासत्वबाट मुक्त गरिदिनुका साथै मुक्त योग्य व्यक्तिहरूलाई सेनामा भर्ना गरी सेना गर्ने अवसर दिलाइएको पाइन्छ ।^८ यसको साथै सन् १७७३ मा एक आदेश जारी गरी सल्यानको सात गाउँका दनुवार शाहले ऋणीका छोराछोरीलाई बनाउँदै आएका दासप्रथा चलनलाई बन्द गर्ने आदेश दिएको उल्लेख पाइन्छ ।^९ यसरी नेपालका राष्ट्रनिर्माता श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले तत्कालीन समाजमा विद्यमान दासप्रथा जस्तो अमानवीय प्रथालाई मोचन गरी एक सभ्य एवं मानवीय समाजको निर्माणमा जुन प्रयास गरे त्यो अवश्य सकारात्मक पक्ष मानिन्छ । तर ऐतिहासिक दृष्टिले हेर्दा पृथ्वीनारायण शाहको दासप्रथा मोचनमा गरेको प्रयास एवं चालिएको कदम कतिको प्रभावकारी रह्यो, त्यसतर्फ पनि दृष्टि दिनु अत्यावश्यक हुन्छ । पृथ्वी-

नारायण शाहले सन् १७६८ मा लुटि गाउँको एक नेवार-लाई मुक्त गरे । त्यो एउटै व्यक्तिको मुक्ति थियो र जहाँसम्म सन् १७७३ को सल्यानको सात गाउँको दनुवार जातिमा प्रचलित दास-दासी बनाउने प्रचलनमा रोक लगाइएको थियो, त्यो जाति खासगरी परम्परागत चलनको अन्त्य थियो र तेस्रो पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो अन्तिम जीवनकालमा उनका दासलाई मुक्त गरी सेनामा सेवा गर्ने मौका दिए । त्यो कार्य पृथ्वीनारायण शाहको आफ्नै इच्छा अनुसार भएको थियो । फलतः छोटकरीमा के भन्न सकिन्छ भने श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले दासप्रथा मोचनमा जतिपति प्रयास गरे त्यो सहाहनीय एवं त्यत्तिकै महत्वपूर्ण योगदान मान्नु पर्दछ । तर यसले व्यापक रूपमा घेरै दास-दासी मोचनमा टेवा पुऱ्याउन सकेन । कारण यो कार्य व्यक्ति र जाति विशेषमा आधारित थियो । पृथ्वीनारायण शाहपछि दासमोचनमा सक्रियता र लगनशीलताका साथ प्रयास गर्नेहरूमा रण-बहादुर शाह, भीमसेन थापा हुन् । १७६३ मा रणबहादुर शाहले डोटीका स्थानीय अधिकारीहरूलाई “भागेर गएका दास-दासीहरूलाई बलजफत मालिकको घर-मा फिर्ता नपठाउनु” भन्ने आदेश पठाएका थिए ।^{१०} साथै सन् १८०१ ई मा ब्राह्मण र रजपूतलाई दास बनाउन नपाउने र अन्य जातिलाई पनि सम्बन्धित व्यक्तिको खुशी-राजी बाहेक दास-दासी बनाउन नपाउने आदेश जारी गरेका थिए ।^{११} दास-दासी मोचनको सन्दर्भमा सन् १८०९ मा भीमसेन थापाको समयमा पनि आदेश जारी भएको पाइन्छ ।^{१२} उक्त लालमोहर (आदेश) वमोजिम देशमा चारै वर्णलाई आफ्नो छोराछोरी भेटे तथा मुसलमानहरूलाई बेचन नदिनु भन्ने कुरा उल्लेख हुनुको साथै दास र दासी खरीद गर्ने भारतीय व्यापारीको माल लुटी भगाई दिनु र यदि कसैले छोराछोरी बेचिद भने तत्काल सजाय दिनु भन्ने स्थानीय प्रशासनलाई आदेश दिइएको थियो । भीमसेन थापाकै समयमा जारी भएको सन् १८३६ ई. को अर्को आदेश अनुसार प्यूठान क्षेत्रका मगर जातिले आफ्नो छोराछोरी दासको रूपमा बेचिखन गर्ने नपाउने व्यवस्था गर्‍यो ।^{१३} यसरी भीमसेन थापाले पनि विशेष गरी स्थानविशेष र जाति (मगर) विशेष भएपनि दासदासी राख्न प्रतिबन्ध लगाएर केही मात्रामा दासप्रथा उन्मूलनमा टेवा पुऱ्याएको स्वीकार्ने पर्छ ।

यसरी नेपालमा विद्यमान दासप्रथालाई उन्मूलन गर्ने तर्फ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहदेखि भीमसेन थापाको समयसम्म चालिएका कदमले फाटफुट मात्रामा मात्र दासहरू मुक्त भएको पाइन्छ भने अर्को तर्फ जहाँ जनता सक्रिय र चेतनशील छन् त्यहाँ नयाँ नयाँ तरिकाले दास-दासी बनाउने प्रचलनको वृद्धि भएको पाइन्छ । छोटी शब्दमा अहिलेसम्मको प्रयासले खास त्यस्ता ठूलो परिमाणमा सफलता प्राप्त गर्न सकेन । दासप्रथा मोचनमा अझ बढी सक्रियता राणाशासन शुरुआत भएपछि देखिन्छ । कारण राणाहरूमा पहिला राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरले नेपालमा प्रथम पटक मुलुकी ऐन बनाए । वास्तवमा यसलाई ठूलो उपलब्धि मानिन्छ । कारण यस ऐनमा तत्कालीन समाजमा कुरीतिको रूपमा विद्यमान दासप्रथासम्बन्धी व्यवस्था अन्तर्गत नेपालका सम्पूर्ण जातिलाई समेटियो । साथै यस्ता कानूनमा राष्ट्रव्यापी रूपमा हेरिने व्यवस्था भएकोले दासप्रथालाई पनि राष्ट्रव्यापी रूपमा हेर्न एवं सोच्न थालियो । फलतः यतिवेला आएर सुषुप्त अवस्थामा रहेको दासमोचन प्रयासले तीव्र एवं सशक्त रूप लिन पुग्यो । जंगबहादुरद्वारा निर्मित उक्त ऐनमा दासप्रथा मोचनसम्बन्धी निम्न व्यवस्था भएको पाइन्छ ।¹⁸

- (क) कुनैपनि स्वतन्त्र व्यक्ति दासको रूपमा बेचिन नपाउने ।
- (ख) विशेषगरी दासहरू बाहेक अन्य सम्पूर्ण जातिका बाबुआमाले छोराछोरीलाई दासको रूपमा बेचन र आफूहरू पनि स्वेच्छाले समेत बेचिन नपाउने भयो ।
- (ग) पानी बल्ने माथिल्लो जातले अपगन्ध गरेमा पनि निजले दास बन्नुको सट्टा आरध अनुसार सजायको व्यवस्था भयो ।
- (घ) कुनैपनि दास जुन आफ्नो मालिकको घरबाट भागी मुगलान गई बसी पुनः उही पहिलेकै मालिकको घरमा नआई मोरङ र सुर्खेतमा गई बसोबास गर्न चाहेमा ऊ दास बन्न नपर्ने व्यवस्था कायम गरियो ।¹⁴ यसको साथै उक्त ऐनमा तागावारीलाई दास बनाई बेच्नेलाई रू ७२०।, नमासिन्ध्या जातिनाई दास बनाई बेच्नेलाई रू ४५०। र मासिन्ध्या जातिलाई उसको स्वीकृति विषीत दास बनाउनेलाई रू ३६०।- जरीवाना गर्ने व्यवस्था समेत भएकोले दास प्रथा मोचनमा टेवा मिल्ने भयो ।

तल्लो जातिका मानिसले माथिल्लो जातिका मानिसलाई मात पानी छ्वाए तापनि उसलाई दण्ड स्वरूप दास बनाइने छैन भन्ने घोषणा पनि गरेका थिए ।¹⁵

उपयुक्त विविध उपाय र दण्ड सजायको समेत व्यवस्थाले जंगबहादुरले दासप्रथा मोचनमा सक्रिय भूमिका खेल्नुका साथै उक्त कदमले दास प्रथालाई अवश्य नै घटायो । तर यस कदमले जंगबहादुरको आकांक्षानुरूप दास मोचनमा सफलता मिलेन जसका प्रमुख कारण निम्न थिए -

(१) जंगबहादुरको आफ्नै व्यक्तिगत कारणः- जंगबहादुरले ऐनमा सर्वसाधारण सम्पन्न सबैको लागि दास राख्न निष्क्रिय गराए तर दरबारमा आफ्नो लागि दासदासीको संख्या बढाउँदै गए जसले गर्दा दासप्रथा उन्मूलनको उद्देश्यले निर्मित कानून निष्क्रिय बन्न पुग्यो ।

(२) उक्त ऐनमा पुराना दास-दासीहरूको व्याख्या नहुनु र भागी मुगलान पसी फर्केर स्वतन्त्र बस्न सुर्खेत र मोरङ जिल्ला तोकिएको भए तापनि उपयुक्त दुवै ठाउँ स्वास्थ्यको दृष्टिले ज्यादै गर्मी, औलोदुक्त क्षेत्र भएकोले पनि दास-दासीहरू उक्त निर्दिष्ट स्थानमा गई बसोबास गर्न मन पराएनन् ।

जंगबहादुरपछि देवशम्शेरको समयसम्म दासप्रथा मोचनबारे खास त्यस्तो महत्वपूर्ण कार्य भएन । देवशम्शेरले आफ्नो ३ महीनाको छोटी शासन अवधिभित्र पनि दासप्रथा हटाउने उद्देश्यले एक क्रान्तिकारी आदेश जाहेर गरेका थिए । उक्त आदेश अनुसार क्षेत्रको हिसाबले कास्की र लमजुङ्गका दासदासी मुक्त गर्ने उद्देश्यले त्यहाँ विद्यमान दासदासीको लगत लिन कर्मचारी खटाइए तापनि त्यहाँका सामन्तले खुलारूपमा विद्रोह गरेकाले कर्मचारीलाई सुरक्षित फर्काउन काठमाडौँबाट सेना समेत खटाउनु परेको थियो ।¹⁶ जहाँ सम्म संख्याको प्रश्न छ, देशको सबै भागलाई नसमेटी केवल कास्की र लमजुङ्ग मात्र तोकिएकोले संख्याको दृष्टिले दास-दासी मोचनमा खास त्यस्तो संख्या घट्ने कुरा पनि थिएन । देवशम्शेरले आफ्नो दासमोचन प्रयासलाई सफल पार्न खास ठाउँ विशेष नतोकी सम्पूर्ण

देशम
पर्ने।
जारी
देवश
कुरी
पछि

रल
प्रधं
मन्त्र
प्रथा
राज
अनु
तथ
गरे
दा
र
नह
आ
दि
म
द
प्र
स
द
स
ग
म
र

देशभरि नै लागू हुने गरी दासमोचनको आदेश जारी गर्नु पर्ने थियो । केवल कास्की र लमजुङ्गलाई मात्र आदेश जारी भएकोले उनको आदेश प्रभावकारी भएन । तर देवशम्शेरको दासमोचन कार्यमा सफल नभए तापनि यस कुरीतिपूर्ण प्रथा हटाउने उनको प्रयास सहाहनीय मान्नु पर्छ ।

दासप्रथा मोचनको सफलताको माला चन्द्र शम्शेरलाई मिल्दछ । २६ जून सन् १९०१ मा तत्कालीन प्रधानमन्त्री देवशम्शेरलाई पदच्युत गरी सत्ता (प्रधान मन्त्री तथा श्री ३) मा आउन सफल चन्द्रशम्शेरले दासप्रथा मोचनमा विगतका प्रयासहरू त्यस प्रतिको सकारात्मक तथा नकारात्मक दुवै पक्षको राम्रो अध्ययन र अनुभव गरेका थिए ।^{१७} चन्द्रशम्शेर प्रधानमन्त्री तथा श्री ३ भएपछि सन् १९०८ मा बेलायतको यात्रा गरे ।^{१८} चन्द्रशम्शेरलाई नेपाली समाजमा विद्यमान दासदासीहरूलाई मुक्त गर्ने सन्दर्भमा अझ ठूलो प्रेरणा र उत्साह बेलायतयात्राले मिलेको थियो भन्नुमा अत्युक्ति नहोला । कारण त्यस बेला बेलायतमा दासप्रथाको अन्त्य भैसकेको थियो । अर्को तर्फ प्रथम विश्वयुद्धपछि विश्वशांति र मानवताको निमित्त राष्ट्रसंघको स्थापना भईसकेको थियो । राष्ट्रसंघले तत्काल विद्यमान देशहरूको दासदासीलाई दृष्टिगत गर्दै दासदासी जस्तो अमानवीय प्रथा मोचनसम्बन्धी अनेकौं दफाहरू आफ्नो विवेकमा समावेश गरेको थियो ।^{१९} यसको साथै राष्ट्रसंघले दासप्रथा मोचनमा सक्रिय र प्रभावकारी कदम चाल्न सन् १९२३ मा Slave Commission समेत गठन गरेको थियो ।^{२०} यसरी राष्ट्रसंघले समेत दासप्रथा मोचनमा कदम चाल्न अत्यावश्यक महसूस गरेकोले पनि चन्द्रशम्शेरलाई यस कार्यमा प्रभाव पार्यो ।

वास्तवमा League of Nations ले दासत्व मोचन गर्नुभन्दा पहिले नै नेपालमा चन्द्रशम्शेरले दासप्रथा मोचन गरिसकेका थिए । त्यस कुराको ज्वलन्त उदाहरण सन् १९२५ फरवरीमा बृटिस लिगेसनका एच विल्कसनले महाराजा चन्द्रशम्शेरलाई दासत्वमोचनबारे League of Nations मा नेपालको प्रतिनिधित्व गर्ने

सन्दर्भमा लेखिएको पत्रको उत्तरमा तत्कालीन मुख्तियार भीमशम्शेर एवं विश्वस्त सत्लाहकार हेमराज पाण्डेको नेपालमा दासप्रथा मोचन भैसकेकोले League of Nations मा दासप्रथा मोचनबारे प्रतिनिधित्व गर्नु पर्ने आवश्यकता नभएको रायलाई दृष्टिगत गर्दै चन्द्रशम्शेरले एच विल्कसनलाई पठाएको पत्रमा धन्यवाद ज्ञापन गर्दै "अहिले हामीलाई निम्तो नआएपनि हुन्छ" भन्ने जवाफ बाट प्रष्ट हुन्छ ।

चन्द्रशम्शेरले दासप्रथा मोचनमा क्रमिक रूपमा कदम चालेका थिए । दासप्रथा मोचनको सन्दर्भलाई लिएर सन् १९०६ मा एक कानून बनाए जसमा,

- (१) कसैले पनि आफूलाई बेचन र कुनैपनि स्वतन्त्र व्यक्ति दास बन्न नपाइने व्यवस्थाको उल्लेख थियो ।
- (२) उक्त कानूनमा एक दासको मूल्य निर्धारित हुनुको साथै कुनै दामले निर्धारित रकम तिरेमा मुक्त हुन सक्ने व्यवस्थाको अलावा दासको कुनै आफन्तले समेत निर्धारित रकम तिरी मुक्त गराउन सक्ने व्यवस्था भयो ।
- (३) सोही कानून अनुसार सरकारी दासहरू (जो सरकारी कर, युद्धमा कर्तव्य पालन नगरी अर्को शब्दमा सरकारको निर्धारित नियम उल्लंघन गरेवापत भएका थिए) सबैलाई मुक्त गरियो । उक्त कानूनले पनि केही हदसम्म दासदासीको संख्या घटाउन सक्यो ।

यसरी सन् १९०६ पछि एकैचोटि सन् १९२१ मा दासदासीहरूलाई नयाँ अधिकारहरू प्रदान गरिए ।^{२१} जस्तै:-

- (१) कुनै पनि दासदासीले व्यक्तिगत सम्पत्ति आर्जन गर्न सक्ने व्यवस्था ।
- (२) पत्रिक सम्पत्तिको हकको व्यवस्था ।

साथै सोही कानून (१९२१) मा दासमोचनको निम्न व्यवस्था गरे ।^{२२} जसमा:-

- (१) भारत गई ३ वर्ष बिताई फर्केका दासदासीले सो अवधिको आफ्नो कमाई मालिकलाई बुझाएमा,

(२) यदि कुनै दास भागी भारत (विदेश) गई १० वर्षसम्म भारतमै बसी फर्कन चाहने दासदासी स्वतन्त्र हुन सक्ने व्यवस्थाको साथै उक्त कानूनमा दासदासीहरूलाई भुक्ति गराई स्वतन्त्र रूपले रहन निम्न ठाउँ तोकियो ।^{२४}

(क) चितवन

(ख) मोरङ्ग

(ग) नयाँ मुसुक (बाँके, बर्दिया, कैलाली र कंचनपुर)

दासहरू स्वतन्त्र रूपले बस्न सक्ने भनी तोकिएका उपर्युक्त ठाउँहरू स्वास्थ्यको दृष्टिले औलो प्रभावित एवं हानिकारक भए तापनि सदा अर्काको कब्जामा रहनु भन्दा स्वतन्त्ररूपले रहन सक्ने व्यवस्था दासदासीको लागि सकारात्मक कदम मान्नु पर्दछ । तैपनि सन् १९२१ सम्म जति पनि कानूनहरू दासमोचनको उद्देश्यले बनाइए ती त्यति व्यावहारिक हुन सकेनन् । यति बेला आएर सरकार नै तत्कालीन समाजमा विद्यमान दासमोचनमा स्वयं संलग्न हुनु नितान्त आवश्यक महसूस गरी चन्द्रशमशेरले पहिलो पटक सन् १९२० मा दासदासीको जनगणना लिए तापनि त्यो संख्या त्यति भरपर्दो नभएकोले पुनः सन् १९२३ को गणनालाई नै आधार मानियो जस अनुरूपः-

कूल जनसंख्या ५५,७३,७८८, दासमालिकको संख्या १५,७१९, दासहरूको संख्या ५१,५१९ छ । यसबाट कूल जनसंख्याको करीब १ प्रतिशत मात्र दास मालिक भएको बुझिन्छ । साथै दासको संख्या पनि नगण्य नै थियो । अतः दासमोचन अभियान चलाउँदा तत्कालीन समाजमा खास त्यस्तो प्रतिकूल असर नपर्ने कुरा दाम मालिक एवं तत्कालीन जनसंख्या र दासदासीको संख्याले स्वतः स्पष्ट पार्थो । फलतः यसैलाई आधार मानेर नै चन्द्रशमशेरले दासमोचनमा अझ सक्रिय भूमिका खेले । तैपनि चन्द्रशमशेरले तत्कालीन जनभावना बुझ्न दासप्रथा सम्बन्धी कार्यको लागि जनतासंग अपील गर्ने निर्णय गरे । यसबाट के बुझिन्छ भने चन्द्रशमशेर जस्ता प्रबल शासकले पनि यो महसूस गरेका थिए कि कानूनी तवरले मात्र दास-प्रथा मोचन हुन नसक्ने रहेछ । फलतः २८ नवेम्बर १९२४ को राष्ट्रपिता श्री ५ त्रिभुवन समेत ५०-६० हजार जति

मानिस उपस्थित सभामा (दासप्रथा अन्त्यको अनिवार्यता सम्बन्धी जनता एवं भारदारहरूलाई बोध गराउन) लगभग ३ घण्टासम्म ऐतिहासिक भाषण दिए । करीब २० हजार जति शब्दहरूबाट निर्मित भाषण पण्डित हेमराजलाई पढ्न लगाइएको थियो ।^{२५} उक्त भाषणमा दासप्रथा सन्दर्भमा निम्न कुरा समावेश गरिएको थियो ।

(१) दासप्रथा मानवतावादी दृष्टिले अमानवीय ठानिन्छ ।

(२) धार्मिक दृष्टिले पनि अधार्मिक मानिन्छ ।

(३) सामाजिक दृष्टिले पनि असामाजिक मानिन्छ ।

(४) आर्थिक दृष्टिले पनि यो प्रथा ज्यादै नीच मानिन्छ ।

उक्त भाषणमा दामप्रथा मोचन गर्ने निम्न तीन प्रस्तावहरू राखिएका थिए ।^{२६}

१) सबैको सल्लाहनुसार दासदासी मुक्त गर्न भरसक नजिकको मिति तोक्ने र दास र दासी मालिकको समानस्तर कायम गर्ने आवश्यक नियम बनाउने ।

२) दासदासी मुक्त गर्दा मालिकलाई पनि आउने घाटाको पूर्ति सरकारद्वारा गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

३) तोकिएको मितिदेखि स्वतन्त्र हुने सबै दासदासीहरू आफ्नो मालिकको घरमा अरु ७ वर्ष बस्नुपर्ने र मालिकले पनि दासदासीलाई राम्रोसंग खान, लाउन दिने र मानवीयताको आधारमा काम गराउने ।

यसरी उक्त भाषण पछि सन् १९२५ को अप्रिल महीनामा अधिराज्यका दासदासी मुक्त गर्ने नियम बनाइयो जस बमोजिम तयार पारिएका मुख्य-मुख्य बुँदाहरू निम्नानुसार थिए ।

१) १९२५ अप्रिलदेखि नेपाल अधिराज्यका दासदासी स्वतन्त्र हुनेछन् ।

२) अब आग्रहमा कसैले पनि दासदासी बनाउन पाउने छैन ।

३) विदेशबाट ल्याएर समेत दासदासी खरीद बिक्री गर्न पाइने छैन ।

४) यदि यो कानूनको कसैले उल्लंघन गरेमा, जसले उल्लंघन गर्दछ, उसले ७ वर्ष कैदको सजाय पाउने छ र यो ७ वर्षपछि मुक्त भए पुनः दास बनाएमा उसले जति पटक दास बनाउँछ त्यसमा २५ प्रतिशत थप

हुँदै जाने

१९२५

कारण

कतिपय

गणना

संख्या

संख्या

विवरण

तिरी

सकेक

रकम

स्वेच्छ

५६८

नेपाल

रूपमा

सदा

करि

लाभ

बसो

दास

मिश्र

हउ

जम्

मो

भा

मो

छ

ती

सं

ह

दि

कु

८

हुँदै जाने प्रक्रियाको एकीन गरिएको थियो।

सन् १९२३ मा लिइएको जनगणनानुसार सन् १९२५ मा आइपुग्दा दाससंख्यामा फरक आएको थियो। कारण दासहरूमध्ये कतिपय मरेको, कतिपय भागेको र कतिपय दास मालिकहरूले आफ्ना दासहरूको संख्या गणना हुन छुटेको भनी दावी गर्न पुगेकोले अन्तिम दास संख्या ५९,८७३ टुंगो लाग्यो जस अनुसार उपर्युक्त दास संख्या मुक्त भए। मुक्त भएका दासदासीको तथ्यांक विवरण निम्न अनुसार थियो।^{२८} सरकारले क्षतिपूर्ति तिरी मुक्त पारिएका ५१७८२, यतिबेलासम्म मरिसकेका-१९८४, भागी विदेशिएका-१३२४, आफ्नो रकम आफैँ तिरी मुक्त भएका ११४ र दास मालिकहरूले स्वेच्छाले र विना पसाले मुक्त गरेका -६५१ गी जम्मा ५६८७३ दिए।

यसरी चन्द्रशम्शेरको अविरल एवं दृढ प्रयासले नेपाली समाजमा प्राचीनकालदेखि कलंक एवं कुरीतिको रूपमा विद्यमान दासप्रथा मोचन सफल भयो। यसरी सदाको लागि वैधानिक रूपले मुक्त भएका दासहरूमध्ये करीब एक तिहाईले आफ्नो पुरानै मालिककोमा ज्यालाको रूपमा रहन चाहेकोले सरकारलाई उनीहरूको बसोबासका लागि बन्दोबस्तको झंझट भएन भने अन्य दास दासीलाई स्वतन्त्र कृषकको रूपमा जीवनयापन गर्न भिक्षाखोरी (अमलेखगंज) एरिया तोकियो।^{२९} यहाँनेर हउटा प्रश्न उठ्न सक्छ। वास्तवमा नेपाली समाजमा कुरीतिको रूपमा विद्यमान दासप्रथा मोचनका प्रयासहरू धेरै पहिलेदेखि नै हुँदै आएको भए तापनि चन्द्रशम्शेरको समयमा पुगेर मात्र किन मोचन हुन सक्यो? यस सन्दर्भमा छोटो र सरल उत्तर छ कि चन्द्रशम्शेरमन्दा पहिले जति पनि प्रयासहरू भए ती सबै त्यति प्रभावकारीको बदला जस दासदासीहरूको संख्यामा बृद्धि हुन पुग्यो। कारण विगतका प्रयासहरू खास योजनाबद्ध र कानूनी एवं ठोस रूपमा चालिएका थिएनन्। चन्द्रशम्शेरले दासप्रथा समाजको कलंकरूपी कुरीति एवं अमानवीय महसूस गरी सदाको लागि निर्मूल पार्ने उद्देश्यले योजनाबद्ध एवं क्रमिक रूपले कदम चाले

जसको फलस्वरूप सदाको लागि दासप्रथा मोचन भयो। त्यसैले चन्द्रशम्शेरको योगदान र सफलतामा दासप्रथा मोचन पनि एक मानिन्छ।

पाद-टिप्पणी

१. Harish J.H, Slavery or Second trust, William and Narget, 1926, Page 2.
२. बज्राचार्य, लिच्छविकालीन अभिलेख, नेपाल एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि. वि., काठमाडौं: २०३० वि. सं., पृ. ३-४।
३. एजेन. पृ. ४।
४. Regmi M. C., A Study in Nepalese Economic History, Shree Manjli Publicashing House, New Deihi; 1978, P. 119.
५. Wright Deniel, History of Nepal, Nepal Ahtigualid Book Publisher, Kathmandu: 1972, P. 45.
६. Landon Persceval, Nepal Volume 1&11, Ratna Pustak Bhandar, Kathmandu: 1976, P. 171।
७. नेपाली चितरञ्जन, "नेपालमा करियामोचनको इतिहास" नेपाली, नं २०, २०२१ वि. सं., पृ. ३।
८. आचार्य बाबुराम, नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, प्रमोद शम्शेर र नीरविक्रम प्यासी, काठमाडौं: २०२२ वि. सं., पृ. १३२।
९. नेपाली चितरञ्जन, पूर्ववत्, नं. ७, पृ ५।
१०. Regmi M. C, op. cit. No.4, P. 121.
११. Ibid.
१२. योगी नरहरी नाथ, (सं) इतिहास प्रकाशकमा सन्धिपत्र संग्रह संशोधन मण्डल, काठमाडौं. २०२२. वि. सं., पृ. ६८-६९.।
१३. नेपाली चितरञ्जन, भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल, रत्नपुस्तक मण्डार, काठमाडौं: २०३५ वि. सं., पृ. १४१.।
१४. श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहको शासनकालमा बनेको मुलुकी ऐन, श्री ५ को सरकार, कानून तथा न्याय मन्त्रालय, २०२२ वि. सं., पृ. ७५२-५३-५४।

१५. Landon P, op. cit, No. 6, Page 164
 १६. Ibid
 १७. Jahar son, " Slave trade on the Indo-Nepal Boarder in the Ninnteeth century" Kailash, Vol. No. 2, P 163.
 १८. नेपाली चितरञ्जन, पूर्ववत नं ७, पृ १४ ।
 १९. दीक्षित कमल, चन्द्रज्योति, जगदम्बा प्रकाशन, ललितपुर: २०४१, वि. सं., पृ. ८५ ।
 २०. ऐजन ।
 २१. Landon P, op. cit, No. 6, Page 165
 २२. दीक्षित कमल, पूर्ववत १९ पृ १२८-१३२ ।
 २३. नेपाली चितरञ्जन, करियामोचन, पृ. ३४ ।
 २४. ऐजन
 २५. Landon P, op cit, No. 6, P. 165
 २६. Harish J. H, op. cit. No. 1, P. 19.
 २७. नेपाली चितरञ्जन, करियामोचन, पृ. ५० ।
 २८. ऐजन ।
 २९. Landon P. op. cit No. 6, P, 171,

(क
 षट्ठा नं. ५६
 चौडाइ डेढ
 पत्र छ । सो त
 बीचमा खड्ग
 छन् । साथै
 यो छाप कर
 लेखिएको मि

मूलपाठ
 ठाकुरसन प्र
 श्री श्री राज
 क्षेत्रेण दक्षि
 तस्य क्षेत्राद्
 काल प्रवर्तः

(
 विक्रय स्वा
 श्री वाग्दि
 शिन लक्षि
 पत्रार्थे दृ

(
 भारीसिंह्य
 तिथी शुभ

वीरमल्ल
 प्रदेशको
 उत्तर र
 चावत्र ६

राजा वीरमल्लको भूमिसम्बन्धी तमसूक ताडपत्र

—श्यामसुन्दर राजवंशी

(क) परिचयः— राष्ट्रिय अभिलेखालयस्थित वट्टा नं. ५६ क्र. सं. ८२२ लम्बाइ दुई फीट एफ इञ्च चौडाइ डेढ इञ्च (६४ से. मी. × ४ से. मी) को ताडपत्र छ। सो ताडपत्रमा माटो छाप लगाइएको छ जुन छापको बीचमा खड्ग चिन्ह र अगल बगल श्री श्री पनि अंकित छन्। साथै दुई सिंह आकारका चिन्ह पनि अंकित छन्। यो छाप करीब सिक्काको आकार जस्तै छ। यो ताडपत्र लेखिएको मिति संवत् ६३४ पौष शुक्ल त्रयोदशी हो।

मूलपाठः—(१) स्वस्ति ॥ श्री श्री जयवीरमल्ल देव प्रमुठाकुरसन प्रसादारपा इशान दिश प्रदेशे मार्गस्य पश्चिमत श्री श्री राजकुल क्षेत्रेण उत्तरत पूर्वतश्च जुगुतिकस्य क्षेत्रेण दक्षिणत एतमध्ये ताशिचाक्व क्षेत्रनाम संज्ञकं तस्य क्षेत्राङ्क त्रीय रोपनिक रोव सो ३ तत्क्षेत्र यथादेशकाल प्रवर्तमानस्तथा संचाराधेण

(२) सुवर्णं प्वष्यमालार्घं प्रद्वौकितमादाय क्रय विक्रय स्वाधिनेन क्रय विक्रीयंस्त भवति श्री खप्त्रं ब्रुमायां श्री वान्दिम स्थाने तत्र चपाड टोल मुगुडिक्व गृहाधिवाशिन लक्षिम साहु कस्य नाम्ना क्रीविक्रीन प्रसादीकृतं अत्रपत्रार्थे दृष्ट साक्षि गडछे टोल लु... भारो... राजभारो

(३) यछे टोल सहि भारो लिखिति कायस्त भारसिह्या शुभ ॥ संवत् ६३४ पौष शुक्ल त्रयो दशां तिथौ शुभमस्तु ॥

(क) भावार्थः— कल्याण होस् ॥ श्री श्री जय वीरमल्ल देव प्रमुथाकुरवाट निगाह भएको इशान दिशा प्रदेशको बाटोको पश्चिम श्री श्री राजकुल क्षेत्रबाट उत्तर र पूर्वपट्टि जुगुतिको क्षेत्र देखि दक्षिण यतिमध्ये ताशिचाक्व क्षेत्रनाम भएको खेत ३ (तीन) रोपनी जग्गा

देशकालमा चलेको सुनको भाउ वमोजिम बेचबिखन भयो भादगाउको श्री वान्दिम स्थानमा चपाडटोल मुगुडिक्वको घरमा बस्ने लक्षिम साहुको नाममा बेचबिखन भई निगाह भएको हो। यसपत्रको देखी जान्ने साक्षी गडछे टोलको लुभारो राजभरो र यछे टोलको सहि भारो र लेखक कायस्त भारसि छन्। ने. सं. ६३४ पौष शुक्ल त्रयोदशी शुभ ॥

(ख) परिचयः— राष्ट्रिय अभिलेखालय स्थित वट्टा नं ७ पत्र नं ९३ च. नं. २०९२ संवत् ६५० भाद्र शुक्ल अष्टमीको भक्तपुर ठिमीको ताडपत्र तमसूक लम्बाइ साढे एकाइम इञ्च चौडाइ, एफ इञ्च (५५ से. मी × २.५ से. मी) माटोको छाप भएको छापको बीचमा खड्ग र त्यसको अगल बगलमा श्री अंकित छ। (राष्ट्रिय अभिलेखालयबाट "भूमिसम्बन्धी तमसूक ताडपत्र" पुस्तकमा प्रकाशित भएको)।

मूलपाठः— (१) स्वस्ति ॥ श्री श्री जय वीरमल्ल देव प्रमुठाकुरसन प्रसादारपा थानस्य उत्रदिश प्रदेशे मूल मार्गस्य पश्चिमत श्री श्री राजकुल क्षेत्रेण उत्तरत दक्षिणतश्च जयसिंह राजनामकस्य क्षेत्रेण पूर्वत एतमध्ये—थुनिवु क्षेत्र नामसंज्ञक-क्षेत्राङ्क रोव १२ तत्क्षेत्र जथादेशकाल

(२) प्रवर्तमानस्तथा संचाराधेण सुवर्णं पोष्यमालार्घं प्रद्वौकित मादाय क्रय विक्रय स्वाधिनेन क्रयन विक्रीते भवती श्री थेमि भुम्यां कोथुटोल गृहाधिवासिन धर्मकित वदेनाम्ने प्रसादिकृते अत्रार्थे दृष्टसाक्षि विजहरि कोछे जयसिंह राजभारो शुभराज

(३) लुंगु लिखित ड्यकस्त ॥ संवत् ६५० भाद्र पद शुक्ल अष्टम्यां शुभं ॥

(ख) भावार्थ:- कल्याण होस् । श्री श्री जय-वीरमल्लदेव प्रमुधाकुरबाट निगाह भएको उत्तर दिशा प्रदेशको सूत्रबाटोको पश्चिम र श्री श्री राजकूल क्षेत्रबाट उत्तर र पूर्वपट्टि जयसिंह राज नामक व्यक्तिको क्षेत्रको पूर्व यति-मध्ये थुनिबु क्षेत्रनाम भएको खेतको १२ रोवनी जग्गा देशकालमा चलेको सुनको भाउ वमोजिम बेच बिखन भयो । श्री भक्तपुरको ठिनी कोथुटोलको घरमा बस्ने धर्म कित बन्देको नाउँमा निगाह भयो । यस पत्रको देखी जान्ने साक्षी विजहरि कोछेँ जयसिंह राज भारी, शुभराज उपस्थित छ । ने. सं. ६५० भाद्रशुक्ल अष्टमी शुभ ।

टिप्पणी:- नेपालको मल्लकालीन राजनीतिक इतिहास अध्ययन गरी हेर्ने हो भने मल्ल राजाहरूमा विशेष गरी राजगद्दीमा आसीन रहनमा मात्र बढी होड-बाजी चलेको देखिन्छ जसको फलस्वरूप विशाल मल्ल राज्य साना साना राज्यमा टुक्रिन गए । ती साना साना मल्ल राज्यहरू मध्येमा पनि संयुक्त शासन र द्वैध शासन चल्ने गरेको थियो । यक्षमल्ल जीवित छँदा पनि यक्ष-मल्ल र जीवमल्ल को संयुक्त शासन चलेको थियो ।^१ यक्षमल्लको मृत्युपछि विशाल मल्ल राज्य टुक्रिन थाल्यो । यसरी मल्लराज्य विभाजन हुनु नै अन्तमा मल्लराज्य पतन हुनुको एउटा महत्वपूर्ण कारण बन्न पुगेको थियो । राज्य टुक्रिसकेपछि भक्तपुरमा यक्षमल्लका जेठा उत्तराधिकारी राय मल्ल राजा भए । यसरी राज्य टुक्रेको कुरा रायमल्लको विचारमा उचित लागेको थिएन । तसर्थ यिनले उपत्यकाको राज्यलाई दाजुभाइहरूको संयुक्त शासित मल्लक भन्ने गर्दथ्यो । तसकारण संयुक्त शासनको अर्थलाई रायमल्लले बढी विस्तृत पार्ने खोजेको देखिन्छ । यद्यपि यिनले भाइहरूलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्न चाहेका थिए तर भाइहरू कसैले टिरेनन् । यिनको राज्यकालको उत्तरार्धमा पनि भाइ रायमल्लसंग संयुक्त शासन हुन पुगेको थियो । यतिबेला संयुक्त शासन हुनुको खास कारण रायमल्लको प्रभावशाली व्यक्तित्वको कमी नै मुख्य देखिन्छ ।

ने. सं. ६२९ (१५६६) मा रायमल्लको मृत्यु

भयो ।^२ त्यसपछि यिनका छोरा सुवर्ण मल्ल (भुवन-मल्ल) राजा भए । यिनले भक्तपुर राज्यलाई फेरि श्रीपुर १, भक्तपुर राजधानी शहर १ र वनेपुर शहर १ गरी तीनभागमा विभाजन गरेका थिए । यी तीन भाग-मध्येमा ठिमी, नगदेश, बोडे, साँबु, चाँगु आदि गरी ७ गाउँहरू आफ्ना भाइहरूलाई बाँडिदिएका थिए । वनेपा यी तीन भाग मध्ये एक राज्य हो भन्ने कुरा ने. सं. ६५० (१५८७) को राजा केशवमल्लको वनेपाको अभिलेखले पुष्टि गर्छ ।^३ राजा सुवर्ण मल्लले धेरै वर्ष राज्य गर्न पाएन । ने. सं. ६३३ (१५७०) मा ठूलो अनिकाल परेको थियो ।^४ त्यसपछि ने. सं. ६३४ (१५-७१) मा यिनको मृत्यु भइसकेको देखिन्छ ।

वंशावलीहरूमा राजा सुवर्णमल्लपछि प्राणमल्ल राजा भएको कुरा पाइन्छ ।^५ परन्तु यहाँ प्राप्त ताडपत्र ने. सं. ६३४ (१५७१) को र ने. सं. ६५० (१५८७) का पाइएका छन् जसमा राजा प्राणमल्लको नाम उल्लेख नभई राजा वीरमल्लको नाम उल्लेख छन् । यसको बीचमा ने. सं. ६४३ (१५८०) को भक्तपुर थलाछेँ टोलको अभिलेखमा 'श्री रणमल्ल, श्री भीममल्ल, श्री वीरमल्ल र श्री जीतमल्ल' को विजयराज्य भनी लेखिएको पाइन्छ ।^६ यसमा पनि प्राणमल्लको नाम उल्लेख पाइन्छ । तर ने. सं. ६४४ (१५८१) को ठँवको अभिलेखमा प्राणमल्ल र जीतमल्लको विजयराज्य भनी लेखिएको पाइन्छ ।^७ यसबाट के देखिन्छ भने जीतमल्ल प्राणमल्लसंग पनि मिलेको र वीरमल्लसंग पनि मिलेको देखिन्छ । तर प्राणमल्ल र वीरमल्ल हो बीचमा चाहिँ बमनध्वता रहेको देखिन्छ । त्यसबखत भक्तपुर राज्यमा यी दुईको द्वैध शासन भइरहेको बुझियो । त्यसैले संयुक्त शासन भन्नाले राजाहरू एकै राज्यमा एक-आपसमा मिलेर एउटै शासन गर्नुलाई बुझिन्छ भने द्वैध शासन भन्नाले एकै राज्यमा दुईजनाको दावी भएर मेलको अभावमा शासन गर्ने भन्ने बुझिन्छ ।

यी प्रस्तुत दुवै ताडपत्रहरूमा राजा वीरमल्लबाट निगाह भई भूमि बेचबिखन प्रचलित सुनको मूल्यमा भएको भन्ने उल्लेख छ । यी भूमि बेचबिखनको तमसूक

ताडपत्रमा
हरूलाई
ताडपत्रमा
लेखिएबा
किन भने
हरूलाई
राजा थि
लेखले प

न्वी बाव
र हेलच
ने. सं. ६
दोलखा
यता प्रा
एउटै ग
थाले ।
कान्ति
बनाई
विरोध

उमेर
थिए
मल्ल
थिए
काका
प्राण
प्राण
आफू
हुन

धेरै
नरे
मुष्ट
उमे
शा
कुर

(भुवन-
फेरि
हर १
भाग-
दे गरी
ए ।
कुगा
पाको
घेरै
ठूलो
(१५-
मल्ल
डपत्र
) का
लेख
सको
जाछे
श्री
ख-
लेख
भ-
नी
ल्ल
नि
मा
पुर
।
क
ध
।
र
ट
।
क

ताडपत्रमा देशको मुख्य मुख्य ठूला पदस्थ व्यक्ति भारो-
ह्रुलाई साक्षीको रूपमा राखिएका छन् । यी दुवै
ताडपत्रमा वीरमल्ललाई "प्रमुठाकुर" भनी प्रशस्ति
लेखिएबाट यिनी राजा थिए भन्ने कुरामा निश्चय छ ।
किनभने "प्रमुठाकुर" भन्ने प्रशस्ति खासगरी राजा-
ह्रुलाई मात्र प्रयोग गरिएका पाइन्छन् । साथै वीरमल्ल
राजा थिए भन्ने कुरा ने. सं. ६४३ (१५८०) को अभि-
लेखले पनि बताइरहेको छ ।

एवं प्रकारले उपत्यकामा राज्यको वागडोर सम्ब-
न्धी दावी र हानथाप सिवाय अर्को विषयमा चासो थिएन
र हेलचक्रचाइँ में दिन बितिरहेको थियो । यस्तो अवसरमा
ने. सं. ६५४ (१५९१) मा दोलखाको प्रशासक भारोले
दोलखालाई केन्द्रबाट स्वतन्त्र गराउने कोशिश गर्न थाले ।^९
यता प्राणमल्लले पनि टुक्रा भएको भक्तपुर राज्य पुनः
एउटै गर्न र आफ्नो शक्ति मजबूत पार्न कदम चाल्न
थाले । अनि उपत्यकाका राजाहरू व्युञ्जन थाले । तसर्थ
कान्तिपुरका तात्कालिक राजा नरेन्द्र मल्लले एउटा गूट
बनाई त्यसको नेतृत्व गर्न थाले । त्यस गूटमा प्राणमल्लका
विरोधीहरू वीरमल्ल लगायत सम्मिलित थिए ।

सुवर्णमल्लको मृत्यु हुँदा त्यसबखत प्राणमल्लको
उमेर कच्चा नै थियो । त्यसैले उत्तराधिकारी प्राणमल्ल
थिए तापनि देशको हालीमुहाली यिनका काका वीर-
मल्लका हातमा थियो । वीरमल्ल प्राणमल्लका काका
थिए भन्ने कुरा इतिहासमा उल्लेख पाइन्छ ।^{१०} यसरी
काकाहरूका हातमा शासनको अधिकार भएको हुनाले
प्राणमल्ल वञ्चित भई तेजहीन भइरहेका थिए । पछि
प्राणमल्लको उमेर छिप्टै आएपछि सम्पूर्ण अधिकार
आफूमा केन्द्रित गर्न थाले । त्यसपछि वीरमल्लको पतन
हुन गएको भन्ने झल्किन्छ ।

यस किसिमको इतिहास नेपालको इतिहासमा
धेरैपल्ट दोहरिएका पाइन्छन् । उत्तर लिच्छविकालमा
नरेन्द्रदेवको उमेर पुग्न थालेपछि भीमार्जुनदेव र विष्णु-
गुप्तको पतन भयो । शाहकालमा रणबहादुर शाहको
उमेर पुगेपछि बहादुर शाहको पतन र राजेन्द्र विक्रम
शाहको उमेर पुगेपछि भीमसेन थापाको पतन भएको
कुरालाई विशेष औल्याउन सकिन्छ ।

मल्लकालीन नेपालमा मल्ल राजाहरू देशको
विकास र प्रगतिरि चिन्तन रहनुभन्दा राजा बनेर
शौख्यमा बस्ने भन्ने हेतु राखी तल्लीन रहने हुनाले त्यस-
वेलाको राजनीतिक अवस्था अस्थिर र कमजोर थियो ।
कारणतः मल्लकालमा राजाहरू आफू जीवित छँदै आफ्ना
उत्तराधिकारीहरूलाई राज्यको शासन संचालन गर्न
सिकाउन र अनुभव गराउना निमित्त राजा घोषित गरी
संयुक्त शासनको नाममा टक पनि चलाउँथे । यसको
मतलब प्राणमल्लको उमेर पुगेर वीरमल्लको जुन रूपले
पतन भयो त्यस्तै प्रकारको समस्या नआओस् भनेर
शासन संचालनमा संयुक्त रूपले शासन चल्ने परंपरा
देखापरेको कुरा तर्कसंगत देखिन्छ ।

ने० सं. ६५४ (१५९१) देखि प्राणमल्लको एक-
लौटी शासन हुनथाल्यो । इतिहासमा प्राणमल्ल ने० सं.
६६८ (१६०५) मा जीवितै रहेको कुरा उल्लेख छ ।^{११}
किनभने यस सालमा कान्तिपुरका तात्कालिक राजा
नरेन्द्रमल्ल र प्राणमल्लका बीचमा सन्धि भएको थियो ।
त्यसपछि ने० सं. ६७२ (१६०९) मा प्राणमल्लका छोरा
विश्वमल्ल राजा भइसकेको कुरा यथली टोलको अभि-
लेखबाट थाहा हुन्छ ।^{१२}

इतिहासकारहरूको अनुमान अनुसार प्राणमल्लको
राज्यकाल १५-२१ वर्ष थियो ।^{१३} प्राणमल्लले ने० सं.
६५४ (१५९१) पछि आफ्नो सम्पूर्ण अधिकार हस्तगत
गरी लिएर एकलौटी शासन गरेको अवधिलाई यिनको
राज्यकाल मानेको खण्डमा इतिहासकारहरूको अनुमान
सही हुन आउँछ । यदि सुवर्णमल्लको मृत्युदेखि
प्राणमल्लको राज्यकाल मान्ने हो भने यिनको
राज्य ३६-३७ वर्ष पूरा देखिन आउँछ । इतिहा-
सकारको अनुमानलाई नै सही मान्नुको कारण ने० सं.
६३४ (१५७१) देखि ने० सं. ६५४ (१५९१) सम्मको
अवधिमा प्राणमल्लभन्दा पनि वीरमल्ल बढी सर्वोसर्वा
देखिएको हुनाले हो । साथसाथै यस अवधिमा वीरमल्ल
नै बढी प्रभाव छ भन्ने निश्चय छ । यस अवधिमा प्राण-
मल्ल र वीरमल्लको संयुक्त शासनभन्दा पनि द्वैध
शासन चलेको बढी झल्किन्छ । यस बाहेक वीरमल्लको
नेपालको इतिहासमा अरु के कति अस्तित्व छ भन्ने

कुरा इतिहासकारहरूको लागि अनुसन्धेय विषय हुन-
आएको छ ।

पाद टिप्पणीहरूः-

१. नेपालको आलोचनात्मक इतिहास - श्री दुपडीराज
मण्डारी, खण्ड २, पृष्ठ १२
२. नेपालको मल्लकालीन इतिहास - श्री पेशल दाहाल,
पृष्ठ १११
३. नेपाल देशको इतिहास - प्राचीन नेपाल, संख्या १९,
पृष्ठ १६
४. भक्तपुर शिलालेख सूची - पुरातत्त्व विभाग,
पृष्ठ १०
५. नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास - श्री
सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पृष्ठ ६५
६. इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय - संशोधन मण्डल,
पृष्ठ १४२
७. भक्तपुर शिलालेख सूची - पुरातत्त्व विभाग,
पृष्ठ १०
८. नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास - श्री सूर्य-
विक्रम ज्ञवाली, पृष्ठ ६५
९. दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा - श्री धनबज्र
बज्राचार्य, र श्री टेकबहादुर श्रेष्ठ, पृष्ठ ३२
१०. " " पृष्ठ ३३
११. " " पृष्ठ ३२
१२. भक्तपुर शिलालेख सूची - पुरातत्त्व विभाग, पृष्ठ ११
१३. नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा - श्री बालचन्द्र शर्मा,
पृष्ठ ११४

जमा
बनि
संगर
हुँदा
सकि

बसो
यन
आ

र

बस
बस
थर
हो
बाँ
रग
ई
रि

रि
रि
प
६
६
२

सतार संस्कृति : एक चिनारी

--मदनप्रसाद कट्टेल

संस्कृति मानव जीवनको एक पद्धति हो, समाजमा मानिसहरूले आफ्नो व्यवहार चलाउने क्रममा बनेको एक नियम हो। भौगोलिक बनेटको विविधता संनसंगै त्यहाँको मानव संस्कृति पनि अलग अलग हुने हुँदा संस्कृतिलाई वातावरणीय प्रभावको पनि उपज भन्न सकिन्छ।

नेपालको पूर्वी तराईका मोरङ्ग र झापा जिल्लामा बसोबास गरिरहेका सतारहरूको संस्कृतिबारेमा अध्ययन गर्नुभन्दा पहिले, यिनीहरूको इतिहास र नेपाल आगमनबारे जानकारी लिनु आवश्यक हुन जान्छ।

सतार जातिको इतिहास र उत्पत्ति

सतार र संताल एउटै जाति हो। भारतमा बसोबास गर्ने यो जातिलाई संताल भनिन्छ भने नेपालमा बसोबास गर्नेलाई सतार भनिन्छ। सतारहरूको जातीय थलो गंगा र वैतरनी बीचको ३५० माइलको भूभाग हो। जसमा भागलपुर, संताल परगना, वीरभूम, बाँकुरा, हजारीबाग, मानभूम, मिदनापुर, सिंहभूम, मयुरगञ्ज र बालासोर जिल्ला पर्दछन्। नेपालको पूर्वी तराईका २ जिल्ला मोरङ्ग -र झापामा पाइने सतारहरू पनि यिनै ठाउँबाट आएका हुन्।

सतारहरू कहिले नेपाल पसे भन्ने सम्बन्धमा डिल्लीराम दहाल लेखेहुन्छ--“संताल परगनाका विभिन्न जिल्लाबाट सतारहरू छ-सात दशक अगाडि नेपाल पसे।” लेखको क्रममा सतारहरूसँग भएको साक्षात्कारमा प्रायः सतारहरू नेपाल आई बसेको दुई पुस्ता भएको बताउँछन् भने केही सतारहरू चार पुस्ता भएको बताउँछन्। उपर्युक्त कुराहरूलाई मध्यनजर राख्दा सतारहरू

एकैचोटि नेपालमा आएका नभई २०० वर्ष अगाडिदेखि आउने क्रम गुरु गरेको पाइन्छ किनभने इतिहासकारहरूले एक शासकको शासनकाल २५ वर्ष राखेका छन् तर सर्वसाधारण जनताको जीवनकाल २५ वर्ष नराखी ५० वर्ष राखिन्छ भन्ने कुरा प्रा. श्री तुलसीराम वैद्यज्यू बताउनु हुन्छ।

सतारहरूले आफ्नो जातीय थलो छाडेर आउनु पर्ने विभिन्न कारणहरू छव जसमध्ये,

(१) बस्ती एकै ठाउँमा गुजुमुजु परेको हुनु। यसले गर्दा एक बस्तीको एक परिवारमा सरुवा रोग लागे बस्ती नै सखाप हुने डर हुन्थ्यो। महामारी (दादुरा, हैजा) बाट बच्नका लागि परिवारका परिवार बस्ती नै छाडेर हिँड्न थाले।

(२) अनिकालको कारणबाट पनि कतिपय परिवार आफ्नो जातीय थलो छाड्न थालेको पाइन्छ। यस्ता अनिकाल परेका वर्षहरू क्रमशः १८७१, १८७३ र १८८६ प्रमुख हुन्।^२

(३) समाजमा प्रचलित नियम विपरीत विवाह, र अन्य क्रियाकलाप गरेर सामाजिक बहिष्कार हुने डरले भागेका पनि पाइन्छन्।

(४) परिवारमा बढ्दो सदस्यताले गर्दा पनि पुर्खौलीमा प्राप्त जमीन बटवारा हुँदै गई यसबाट जीवन यापन गर्न कठिन हुँदै गएको कारणबाट यिनीहरू बसाइँ सर्न बाध्य भए।

(५) जातीय थलोबाट बसाइँ सर्ने क्रममा नेपालको पूर्वी तराईका मोरङ्ग र झापा जिल्लाको जमीन

उब्जाउ भएको र यिनीहरू पनि कृषिमा नै दक्ष भएकाले यस क्षेत्रमा आउन यिनीहरूको विशेष रुचि भएको पाइन्छ ।

भाषा

संताली भाषा सुन्दा कोलारियन भाषा परिवार अन्तर्गत पर्दछ ।^३ यो भाषा विभिन्न ठाउँमा केही फरक गरेर बोलिन्छ । कोलारियन (अनार्य) भाषाबाट संताल भाषा प्रभावित भएको हुँदा यसलाई अनार्य भाषा अन्न सर्किदैन । केही शब्दहरू अनार्य भाषासँग मिल्ने भएपनि समग्रमा यो भाषा फरक छ । संताल भाषाको कुनै आपनो मौलिक लिपि छैन । संताल भाषामा रोमन अक्षरहरूलाई नै तल-माथि विन्दुहरू दिई केही फरक उच्चारण हुने अर्थमा प्रयोग गरिन्छ ।^४ सतार भाषाको आपनो लिपि नभए पनि शब्द भण्डार भने पर्याप्त भएको पाइन्छ । सतारहरू बोलीचालीमा पूर्णतया आपनै भाषाका शब्दहरू प्रयोग गर्दछन् । उनीहरूको बोलाइमा लचकता र स्वराघात वलाघातका कारणबाट बोलीमा माधुर्यताको आभास हुन्छ ।^५

संस्कार

संस्कार भन्नाले मानव जीवनमा मुख्य तीनवटा संस्कार (जन्म, विवाह र मृत्यु) पर्दछन् । सबै जाति र वर्गका मानिसले आफ्नो परम्परागत आधारमा यी संस्कारहरूको पालना गरिरहेको पाइन्छ ।

जन्म संस्कार

सतारहरूमा छोरोभन्दा छोरा जन्मनुलाई ज्यादा महत्त्व दिन्छन् । बालक जन्मनुभन्दा अगाडि र पछाडि सुत्केरीको हेरविचार गर्ने आइमाईलाई "दगिन" भनिन्छ । दगिनको महत्त्व बालकलाई सकुशल जन्म दिलाउन र आमालाई ज्यादा कष्ट नदिनसँग सम्बन्धित हुन्छ । यस्ता कार्यमा सिपालु र अनुभवी आइमाईलाई नै गाउँलेहरूले दगिनको दर्जा दिन्छन् ।

आफ्नो गाउँ टोलमा बालक जन्मन लागेको छ भन्ने थाहा पाउनासाथ त्यहाँ पुग्नु "दगिन" को पहिलो कर्तव्य हो । बालक जन्मेपछि नामकरण गर्ने काम पनि "दगिन" कै हुन्छ । सुत्केरीको हेरचाह र बालकको नाम-

करण समेत गरेवापत यिनले निश्चित पारिश्रमिक पनि पाउँछिन् । दगिनले छोराको न्वारान गरेको भए मंसोर महीनामा २ मन धान र छोरी जन्मेमा १ मन धान पाउँछिन् । छोरीको न्वारानमा छोराको न्वारान गरेको भन्दा कम पारिश्रमिक पाउने कुरालाई ध्यानमा राख्दा छोरी जन्मनुलाई कम महत्त्व दिइन्छ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

न्वारान (निम्दामडी)

हिन्दू परम्परामा अनुसार बालक जन्मेको ७, ९ र ११ दिनमा बच्चाको न्वारान गरी बच्चाको नाम राख्ने र आमालाई पनि शुद्ध पार्ने चलन छ । तर सतारहरूमा ७ दिन भन्दा अगावै आवश्यकता अनुसार न्वारान गरी नामकरण गर्ने चलन छ । घरमा दम्पती मात्र भएमा २, ३ दिनमै न्वारान गरिन्छ ।

न्वारान गर्ने कार्य दगिनको नै हुन्छ । बालकको न्वारान गर्दा आफ्ना सम्बन्धीहरूलाई पनि बोलाइन्छ । भगवान मोराणवरु (बालबच्चाको संरक्षक देवता)लाई चढाउन विशेष प्रकारको भात पकाइन्छ । मोराणवरुलाई चढाइसकेपछि यही भात निम्तालु र सुत्केरीलाई समेत प्रसादको रूपमा खान दिइन्छ । दैनिक जीवनमा सतार-हरू प्रायः उसीना चामलको भात खाने गर्दछन् । न्वारानको समयमा भने श्रद्धा चामलको भात पकाउँछन् । यो भातमा निमको पात मिसाएर पकाइन्छ ।

भगवान् मोराणवरुलाई निमको पात मिसाएको भात चढाउनुभन्दा अगाडि चामलको पीठो मुखेर लड्कु जस्तो बनाई चढाइन्छ । यो काम पनि "दगिन" ले नै गर्दछिन् । सबै निम्तालुहरूलाई दलानमा बसाई दगिनले एउटा बटुकामा मुखेर राखिएको पीठो एक एक फाँको सबै हो अगाडि राख्दछिन् । त्यसपछि नून नहालेको ढाल, तरकारी र भात टपरीमा दिन्छन् ।

खाना खाइसकेपछि सबैजना आँगनमा बस्दछन् । यसवेला दगिनले नवजात बालकको नामकरण गरी सबैलाई सुनाउँदछिन् । नाम सुनिसकेपछि सबै निम्तालुहरू आ-आफ्नो घर जान्छन् ।

नवजात शिशुको नाम राख्ने तरिका पनि अनौठो भएको हुँदा यो कुरा पनि रोचक नै हुन जान्छ ।

नाम
सतार
भाषाम

दिन
कको
'शुभ'
'इ'
लुखु

अन्ध
जन्मे
ना
अव
ति

नव
स
मा
दे

f

f

f

प्रथम तरीका:- सतारहरू नवजात बालकको नाम जन्मवार अनुसार राख्ने गर्दछन् । सतार भाषामा सातवारको नाम पनि आफ्नै भाषामा छन् जुन यस प्रकार छ ।

नेपाली	सतार
आइतवार	आइवार दिन
सोमवार	सोमदिन
मंगलवार	मंगल दिन
बुधवार	बुध दिन
बिहीवार	लुखी दिन
शुक्रवार	शुकूल दिन
शनिवार	शनिचर दिन

जन्मवारको आधारमा बालकको नाम राख्दा दिन हटाएर राखिन्छ । जस्तो बिहीवार जन्मेको बालकको नाम 'लुखी', शुक्रवार जन्मेका बालकको नाम 'शुकूल' राखिन्छ । बालिका जन्मेकी भए वारको नाममा 'इ' कार 'उ' कार लगाएर राखिन्छ । जस्तै शुकूल, लुखु, सचर ।

बच्चाको जन्म सम्बन्धमा पनि यिनीहरू केही अन्धविश्वासलाई मान्यता दिन्छन् । शनिवार बालक जन्मेमा यसले परिवारमा सुख शान्ति हुन दिँदैन, बालीनालीको पनि नोकसानी हुन्छ भन्ने धारणा राख्दछन् भने अर्कोतिर बिहीवार र शुक्रवार जन्मेको बालकलाई उन्नतिको द्योतक मानिन्छ ।

सतारहरू संगीत र नृत्यका सोखिन भएपनि न्वारानको समयमा गाना वजाना र नृत्य गर्दैनन् । सतारहरूमा बालकको जन्मलाई जति ठूलो उपलब्धि मानिन्छ त्यस अनुसूपका उत्सवका कार्यक्रमहरू भने गरिँदैनन् ।

विवाह (वाप्ला)

सतार भाषामा विवाहलाई वाप्ला भनिन्छ । यिनीहरूको विवाह सतार जातिसंग मात्र हुन्छ । हिन्दूहरूमा समोविसंग जस्तै एकै थरका केटाकेटीको विवाह हुँदैन, जस्तै 'मरण्ड' थरका केटासंग 'मरण्डी' थरको

केटीसंग विवाह हुँदैन । 'चोडे' र 'विसेरा' सतार जातिको सबैभन्दा निम्न थर हो । यी थरका सतारसंग अरु सतारको विवाह हुँदैन । सतारहरूको विवाह पनि विभिन्न प्रकारका छन् । विभिन्न पुस्तक तथा आफूले गरेको अनुसन्धान अनुसार सतारहरूको विवाह ११ प्रकारको पाईयो ।

१. किरिन वाहु वाप्ला वा मोच्ते वाप्ला गूदिया (मागी विवाह)
२. टुङगी दिप्ला वाप्ला (कम खर्चिलो विवाह)
३. हिरोम चेतन वाप्ला (बहु विवाह)
४. सडगू वाप्ला (विधवा विधुर विवाह)
५. छर्दस जुवासी वाप्ला (घर ज्वाई बस्नुपर्ने विवाह)
६. गोलोट वाप्ला (साटासाट विवाह)
७. जुवासी किरीनिक वाप्ला (कुमारी गर्भवती विवाह)
८. निर वोलक वाप्ला (केटीको ईच्छा अनुसारको विवाह)
९. ईएतुत वाप्ला वा ओरकीदिया वाप्ला (केटाको ईच्छा अनुसारको विवाह)
१०. कथा मिलाउकीते दिया वाप्ला वा अपाडिगर वाप्ला (प्रेम विवाह)
११. यिदिकिदिया जरमठ वाप्ला (जारी विवाह)

उपर्युक्त विवाहका प्रकार र पद्धतिमध्ये किरीन-वाहु वाप्ला (मागी विवाह) लाई नै उत्तम प्रकारको मानिन्छ । केही सम्पन्न सतारहरूमा मागी विवाह विशेष प्रचलित छ । तर सामान्य श्रमजीवी सतारहरूमा सबै प्रकारको विवाह चलदछ । यसमा कुनै सामाजिक भेदभाव र बन्धेज छैन ।

१. किरीनवाहु वाप्ला (मागी विवाह) - यो विवाह पद्धति अनुसार केटाको बाबुले आफ्नो छोरा जवान भएपछि छोराको लागि आफ्नो श्रीकात अनुसारको केटी खोज्नका लागि 'राइवरीक' वा 'होरकदान' (लमी) संग सम्पर्क गर्ने प्रक्रिया शुरु हुन्छ । केटी खोज्ने काम होरकदारको हुन्छ । तसर्थ सतारहरू होरकदारलाई महत्वपूर्ण व्यक्ति मान्दछन् । होरकदारले केटालाई सुहाउँदो केटीको घरमा गई केटाको वारेमा

पूर्ण जानकारी गराउँछन् । होरकदारले केटीको आमा-बाबुसँग कुराकानी गरी उनीहरू मन्जुर भएमा केटाको घरमा आउँछन् । यसरी केटीको बाबुआमा (अभिभावक) केटाको घर आएको बेलामा आँकात अनुसारको उत्तम प्रकारको खानपिनको व्यवस्था गरिन्छ । सतारहरूमा पाहुनाको सत्कार विशेष रुचिका साथ गरिन्छ भने अन्न यो विवाहसँग सम्बन्धित पाहुना हुनाले सत्कारमा विशेष ध्यान दिइन्छ ।

केटीतर्फबाट आएका प्रतिनिधिहरूले केटाको अर्थिक अवस्था चालचलन सबै ठीक छ भन्ने ठहुर्याएमा दुवै पक्षले केटाकेटी (डागूवा) को भेट गराउने व्यवस्था मिलाउँछन् । यो भेटघाटको कार्यक्रम स्थानीय बजार वा मेलाको गरिन्छ । त्यस अवसरमा केटाकेटीले आफूमा लागेका कुरा एकअर्कालाई सोधी एकअर्कालाई मूल्याङ्कन गर्दछन् । यस्तो कुराकानीमा केटा वा केटी कसले पनि मलाई यो विवाह मन्जुर छैन भन्न पाउँदैन । कुराकानीको सिलसिलामा केटाले विवाहको स्वीकृति स्वरूप १२।- रूपैयाँ दिनु पर्छ जसलाई सतार भाषामा चुमान टक्का भनिन्छ । पछि यो रूपैयाँ केटीको बाबुलाई रु. ५।- आमालाई रु. ५।- र हजुर आमालाई रु. २।-गरी बाँडिन्छ । यही दिन विवाहको मिति पनि निश्चित गरिन्छ । मिति निश्चित गर्दा केटाकेटी दुवै हो जन्मवार पर्ने दिइदैन । यो परम्परागत नियम भएको कुरा सतारहरू बताउँछन् ।

निमन्त्रणा पठाउने प्रक्रिया

केटाकेटीको विवाह निश्चित भइसकेपछि दुवै पक्षले आ-आफ्ना नातेदार र सम्बन्धीलाई विवाहमा उपस्थित हुनलाई निम्ता गर्दछन् । यिनीहरूको निम्ता गर्ने प्रक्रिया बडो अनौठो र चमत्कारपूर्ण पनि छ । अन्य जातिहरूमा जस्तो कार्ड बाँड्ने, सुपारी बाँडी निम्ता गर्ने चलन छैन । विवाह निश्चित गरिएको दिन केटाकेटी दुवै पक्षले एक हात लामो जूटको डोरी बाट्दछन् । डोरीको संख्या निम्तालुको संख्या अनुसारको हुन्छ । डोरी बाट्नेको दिनदेखि कतिदिन पछाडि विवाह हुने हो त्यो डोरीमा त्यतिवटा नै गाँठो (गिरो) बनाइन्छ ।

डोरीमा पारिएका प्रत्येक गाँठोमा वेसार लगाएर पहुँलो बनाइन्छ । यसरी तैयार गरिएको डोरीलाई सालको पातको टपरो ('भौति') मा राखिन्छ । निम्ता गर्ने व्यक्तिले निम्ता गर्नु पर्ने व्यक्तिकहाँ गई एक एक वटा डोरी बाँड्छन् । यस बाहेक अरू कुराहरू मौखिक रूपमा जानकारी गराउँछन् । डोरीमा पारिएको गाँठोको आधारमा कतिदिन पछाडि विवाह हुन्छ भन्ने कुरा पत्ता लाग्दछ । डोरीमा गाँठो पारेकै दिन निम्ता दिन नसकिएमा भोलिपल्ट डोरीको एउटा गाँठो खोलेर दिइन्छ ।

विवाहको तैयारी प्रक्रिया

१) परम्परागत विवाह पद्धति- सतारहरूमा विवाहको तैयारी प्रक्रिया पनि विशेष प्रकारको छ । विवाहको दिन आउन पाँच दिन अगाडि (निम्ता गर्ने तैयार गरिएको डोरीमा ५ वटा गाँठो बाँकी रहँदा) केटा पक्षको घरको आँगनमा हरियो पिपलका पातको सानो छाप्रो तैयार गरिन्छ । सतार भाषामा यसलाई 'भडुवा' भनिन्छ । 'भडुवा' हिन्दू धर्मावलम्बीले बनाएको जग्गे जस्तो नभई अलग्गै प्रकारको हुन्छ । निम्तालुहरू समेत मिलेर बनाएको 'भडुवा' (कलात्मक छाप्रो) का बीचमा एउटा सखुवा (साल) को खम्बा हुन्छ । यो खम्बा चार पाँच फीट उचाइको हुने हुँदा छाप्रोको उचाई यही खम्बामा भर पर्दछ । 'भडुवा' को दक्षिण भागमा एक हात गहिरो खाडल खनिन्छ । यो खाडलमा पाँचवटा हरियो दुवो, नडले उफ्काएका पाँच वटा चामल, पाँच वटा हर्दीका टुक्रा टपरामा हाली राखिन्छ । एउटा सानो टपरोमा अन्नको रक्सी पनि राखिन्छ । रक्सी राख्नु अगाडि रक्सी जुन अन्नको बनाइएको छ त्यसैको एउटा विरवा पनि रोपिन्छ ।

स्तुप बनाउने काम 'डंगुश' (वेहुना) को दिदी को हुन्छ । वेहुलाको सहोदर दिदी नभएको अवस्थामा फुपूले बनाउनु पर्दछ । यो बनाउँदा दिदी वा फुपूले सके-सम्म आफ्नो भीष प्रदर्शन गर्दछिन् ।

यसपछि "मुलु सुमाङ ओजोगकू" (हर्दी तेज लगाउने) काम गुरु हुन्छ । तेल वेसार लगाउने काम वेहुलाका नातेदारको हुन्छ । सबै भन्दा पहिले 'मझिडाम'

(गाउँको मुखिया) लाई तेल बेसार लगाइन्छ । त्यसपछि “पानिख” (दोस्रो मुखिया) लाई र उसकी श्रीमतीलाई पनि लगाउनु पर्दछ । यसपछि क्रमशः जगमही, बोगहा आदि मिलाएर दस जनालाई तेल बेसार लगाइन्छ । अन्त्यमा वेहुलालाई ‘पटिया’ (गुन्दी) मा बसाएर तेल लगाइन्छ ।

उपर्युक्त विधि गरिसकेपछि जन्ती केटीको घर तिर लाग्छ । जन्ती वेहुलीको घर पुग्नु अगाडि मझीडामले वेहुलालाई त्यस गाउँको मन्दिरको परिक्रमा गराउँछन् । जन्ती वेहुलीको घरमा पुग्नासाथ कन्याहरूले जन्तीको खुट्टामा पानी खन्याएर पहिलो स्वागत गर्दछन् । त्यसपछि वेहुलालाई बीच आगनमा पटिया (गुन्दी) वा परालमा बसाइन्छ । जन्ती वेहुलाको वरिपरि गोलो भएर बस्दछन् । यसपछि वेहुलाको मिनाज्यू नभए फूपाज्यू वेहुला बसेको ठाउँमा जान्छन् । मिनाज्यूले वेहुलालाई उठाई एकपटक जन्तीको वरिपरि घुमाउँछन् र केटीको गाउँको मझीडाम (मुखिया) कहाँ पुऱ्याउँछन् ।

मझीडामले केटालाई काखमा राखी तेल बेसार लगाई दिन्छन् र आफनो गच्छे (अकौत) अनुसार धोती कमिज फेटा आदि दिन्छन् । यसको बदलामा वेहुलाले पनि मझीडामलाई ढोग्नु पर्दछ । मझीडामले वेहुलालाई दिएको उपहार बोक्ने काम मिनाज्यूको हुन्छ । यस प्रकारले मझीडामले दुलाहालाई ‘खारिर’ (स्वागत) गरिसकेपछि २ वट्टा जाँड दिनु पर्दछ । जाँड खाइसकेपछि वेहुलाले सामाजिक मान्यताक्रम अनुसार पालैपालो सबैका काखमा बस्ने र तेल बेसार लगाई उपहार लिने क्रम शुरु हुन्छ । तेलबेसार लगाइदिने पुरुषहरू सकिए पछि आइमाईहरूले पनि सामाजिक मान्यताक्रम अनुसार नै तेलबेसार लगाई उपहार दिन्छन् । दुलाहाले सबैलाई ढोग्दछ ।

माथिका रीत पूरा हुन्जेलसम्ममा रातको नौ, दस बज्न लागेको हुन्छ । अब केटा र केटी दुवै पक्षका बीच दोहोरी गीतको प्रतिस्पर्धा शुरु हुन्छ । सतारहरू गीत र संगीतमा ज्यादै निपूण हुन्छन् । यिनीहरूको गीतमा भाव र संगीतमा प्रभावकारी तालमेल हुन्छ ।

माथिक कठिनाईले गर्दा गीतको सबै भाव बुझ्न नसके पनि उनीहरूको स्वरमा भएको स्वराघात र लय सुन्दा आत्मविभोर बनाउने खालको हुन्छ । गीतमंगसंगैको मन्दगतिमा गरिने नृत्य पनि कम आनन्ददायी हुँदैन । यिनीहरूले विवाहमा गाउने गीत यस प्रकारको छ ।

लिही मात्कोमूडारी हरलोलो पुताम आलोम्रागां
पकोडमा गोजरे हरलोलो पुताम आलोम्रागां
रागमे हरलोलो पुताम आलोम्रागां
तिरेजुगे लगी बुहेरैमे हरलो पुताम आलोम्रागां
पकोडमा गोजमा दुकानरे हरलोलो पुताम रागमे
तिरेजुगे पुताम बुहेरैमे ।

यसको सारांश यस प्रकार छ : विवाहको मण्डपमा बसेका नव दम्पतीलाई ‘पुताम’ (दुक्कुर) भन्दछ ‘दाम्पत्य’ जीवनतिर अग्रसर भएको तिम्री जति रतु र आंसु बगाउनु छ आजै बगाउ यो भन्दा पछि तिम्री कहिर्यै नरतु हास्रो जोडी जस्तै भएर एक अर्काको सहयोग र भरोसामा बाँच्नु ।

यस्ता विभिन्न प्रकारका उपदेशात्मक र मनोरञ्जनपूर्ण गीत र नृत्यले गर्दा विवाहको रात एउटा आनन्दमयी रात हुन्छ । निम्तालुहरू जो गीत गाउन इच्छुक हुन्छन् सबैले गीत गाउने गर्दछन्, नाच्नेहरूको संख्या पनि कमी हुँदैन ।

विवाहमा गएका जन्तीहरूको खानपिनको व्यवस्था केटीपक्षले गर्नुपर्ने चलन सतारहरूमा छैन । सम्पूर्ण जन्तीलाई केटीको घरमा बिताइने एकरातको खानपिनको व्यवस्था वेहुला पक्षले गर्नुपर्छ ।

रातको बाह्रबजे पछि वेहुलाले वेहुलीलाई सिन्दूर हाल्ने रीत छ । सिन्दूर हाल्ने समय भएपछि वेहुला वेहुली दुवैलाई ढाकी (डालो) मा बोकेर नजीकको बाटोमा लगिन्छ । वेहुलीलाई वेहुलाको दाज्यू, सो नभए दाज्यू पर्ने ब्यक्तिले बोक्नु पर्दछ । बाटोमा पुगी सकेपछि वेहुलीलाई ढाकीया मी पाँच पटक तलमाथि उचालिन्छ । यसपछि वेहुली ढाकीम भएका वेला वेहुलाले

ढाकीबाट नै बेहुलीको टाउकामा सिन्दूर लगाई दिन्छ । विवाहमा सिन्दूर सालको पातमा पोको परेर लानु पर्दछ जसलाई सतारहरू सिन्दूर खण्डी भन्दछन् ।

यसपछि राति नाचगान बाहेक कुनै महत्त्वपूर्ण कार्य हुँदैन । भोलिपल्ट जन्ती र छोरी विदा गर्ने बेलामा गाउँका मुखिया जगमही (मझिडाम) ले वर-वधूलाई यसरी आशीर्वाद दिन्छन्: आजको दिनदेखि हाम्रो रीत अनुसार तिम्रो दुवै एकअर्काका सुखदुःखका बराबरी सहभागी हो । दुवैले एक अर्काको सहयोग लिई जीवन बिताउने छौ । ^६ यही कुरा वर-वधूलाई पनि भन्न लगाइन्छ ।

वधूको घरबाट विदा भई वर-वधू र जन्ती घर फर्कन्छन् । दुलहा-दुलही घर पस्न लाग्दा बहिनीले बाटो छेक्छिन् । दुलाहाले बहिनीलाई केही रूपैयाँ दिएपछि मात्र बहिनीले बाटो छाड्छिन् । त्यसपछि जन्तीहरूको लागि खानपिनको व्यवस्था हुन्छ । सतारहरूमा यस्तो प्रकारको विवाहलाई परम्परागत रीति अनुसार गरि-एको इज्जतदार विवाह मानिन्छ । आमाबाबुले खोजेर रोजेर विवाह गरेर त्याएका दुलही परिवारमा मिलेर बस्न सक्छिन् किनकि विवाह हुनुभन्दा अगाडि केटीको कार्यकुशलता र व्यावहारिक पक्षलाई ज्यादा ध्यान दिइएको हुन्छ ।^७

२) तुडकी दिपल वाप्ला:- यो कम खर्चिलो प्रकारको विवाह हो । जसरी आजभोलि हिन्दूहरूले वर-वधू दुवै पक्षका पाँच-छ जना प्रतिनिधिले केटा-केटीलाई मन्दिरमा लगी विवाह गरिदिन्छन् त्यसै गरी सतारहरू पनि वरलाई लिई दुलहीको घरमा जान्छन् र साधारण विधि अपनाई विवाह गरेर फर्कन्छन् । दुलही 'तुडकी' (टोकरो) मा आफ्ना सामान लिई दुलहासंग आउँछिन् । अहिले सतारहरूमा आइरहेको आर्थिक कठिनाईले गर्दा यो विवाह पद्धति निकै चल्तीमा आएको छ ।

३) हिरोम चेतन वाप्ला:- घरमा एउटा स्वास्नी छँदै अर्को विवाह गर्नुलाई हिरोम चेतन वाप्ला (बहु विवाह) भनिन्छ ।^८ यो विवाह सतारहरूमा सामाजिक दृष्टिकोणले बहिष्कृत नभए पनि राम्रो दृष्टिले हेरिँदैन ।

हुन त यस्तो विवाह पहिलो पत्नीबाट सन्तान नभएमा, रोगी भएमा मात्र गर्नुपर्ने कुरा सतारहरू बताउँछन्, तर कहिले काहीँ मायाभोगमा परेर पहिलो पत्नी निरोगी र सन्तान छँदाछँदै पनि यस्तो विवाह गरिन्छ । तर यस्तो अपवादको रूपमा मात्र हुने हुँदा यसको कुनै औचित्य देखिँदैन । अविवाहित युवती विवाहित पुरुषसंग सम्बन्ध स्थापित गर्न चाहँदैनन्, अतः विशेष परिस्थिति विना यस्तो विवाह हुँदैन ।

४) साड्या वाप्ला:- यो डंगूवा (कुमार कुमारी) को विवाह होइन । यसमा केटा र केटी दुवै विधवा र विधूर हुन्छन् । यस्तो विवाह दुवैको मन मिलेर हुने गर्दछ । विधवा विधूरका आफन्तहरूले दुवैको विवाह उचित र आवश्यक छ भन्ने ठहर्‍याई विवाह गराउ-न्छन् । यस प्रकारले सतार जातिमा उमेरमा विधवा र विधूर भएर जीवन बिताउनु पर्ने बाध्यता छैन ।

५) घरज्वाइँ वाप्ला:- नाम अनुसार नै यो विवाह केटाले घरज्वाइँ बस्नु पर्ने विवाह हो । केटीको घरमा उसका आमाबाबु बूढाबूढी भएको र एक मात्र छोरी भएको खण्डमा यस्तो विवाह हुन्छ । दुलहीका भाइ-बहिनी ज्यादै साना भएको खण्डमा पनि तिनको हेरवि-चार र पालनपोषणका लागि यस्तो विवाह हुन्छ । हिन्दू-हरूमा जस्तो घरज्वाइँलाई हेय दृष्टिकोणले हेरिँदैन । उसले घरज्वाइँलाई स्थायी जायजथा वेचबिखन गर्ने अधिकार प्राप्त हुँदैन ।

६) गोलाट वाप्ला:- यस्तो प्रकारको विवाह छोराछोरी साटासाट गरी गरिने विवाह हो । यस्तो प्रकारको विवाहमा केटीलाई दिनुपर्ने पौन टक्का (सता-तारहरूको रीति अनुसार विवाह अगाडि कुरा छिन्दा केटीलाई केही रकम दिनुपर्छ) दिनु पर्दैन ।

७) ज्वाइँ किरानीक वाप्ला:- (कुमार गर्भवती विवाह):- विवाहभन्दा अगाडि केटी गर्भवती भई तर गर्भ बोकाउने केटा पत्ता लागेन भने यस्तो अवस्थामा अर्को केटालाई केही रूपैयाँ दिई गर्भमा रहेको बालकको बाबु बन्न लगाइन्छ । बाबु मान्नुको अर्थ हुन्छ उक्त केटाले गर्भवती केटीलाई आफ्नो पत्नी स्वीकार गरेको । यसरी

ज्वाइँल
ज्वाइँ ।
विवाह
मानिन्छ

लागि
सम्बन्ध
वातावर
अवस्थ
केटाक
देखाए
निकाह
लगाई
पनि
विरल
बाबुले
त्यही
किन
छिने
मानि
मानि
हुन्छ

लाई
केट
केट
आप
हा
र
जस
सि
आ
के
ज
ऊ

ज्वाइँलाई किनी छोरीको दाम्पत्य बसाइने हुँदा यसलाई ज्वाइँ किरीनोक वाप्ला भनिन्छ । सतारहरूमा यस्तो विवाह परिस्थितिवस स्वीकार गरिए पनि निम्नस्तरको मानिन्छ ।

८) निरबोलक वाप्ला:- केटाकेटी विवाहका लागि तैयार छन् । आर्थिक पक्ष, दुवै घरको आपसी सम्बन्ध आदि कुरा विवाहको अवरोध छन् र राम्रो वातावरणमा विवाह हुनसक्ने संभावना देखिँदैन भने यस्तो अवस्थामा केटी जाँडको घ्याम्पो वा पानीको गाथो बोकेर केटाको घरमा पस्छिन् । केटाको आमाबाबुले डर त्रास देखाएर, फकाएर हरेक यत्न गरेर केटीलाई घरबाट निकाल्न खोज्छन् । सम्झाउँदा नमानेमा आगोमा खोर्सानी लगाई धुँवा लगाई भगाउन खोजिन्छ । यति हुँदा पनि यसरी हिम्मत गरेर अर्को घरमा पसेकी केटी बिरलै आफ्नो घर फर्किन्छिन् । केटी नफर्केपछि आमा-बाबुले करले उसलाई बुहारी स्वीकार गर्नुपर्छ । केटाले त्यही दिन केटीलाई स्वीकार गरी सिन्दूर दान गर्दछ । किनभने केटाको पूर्व स्वीकृति बिना केटी केटाको घरमा छिर्ने साहस गर्दैनन् । यस्तो विवाहलाई साहसिक विवाह मानिन्छ । यसरी विवाह गर्ने केटीलाई तिक्ष्ण बुद्धि भएकी मानिने हुँदा यस्तो प्रकारको विवाह स्थायी र प्रभावकारी हुन्छ भन्ने धारणा छ ।

९) इतुत वाप्ला (ओरकीदिया वाप्ला):- यसलाई जवर्जस्ती विवाह पनि भनिन्छ । यदि केटालाई कुनै केटी मन परेमा केटी हाट बजार मेला गएका बेलामा केटाले केटीको पिछा गर्दछ । बजारमा केटीका आफन्त ओल्टाकोल्टा लागेको बेलामा केटीको सिउँदोमा सिन्दूर हाली दिन्छ । यस्तो प्रकारको घटना प्रायः गरीब केटा र धनी केटीका बीचमा घट्छ । केटीको सिउँदोमा जसको सिन्दूर पर्दछ केटी त्यसकै हुने परम्परा हुँदा सिन्दूर हासिएको केटीले उससँग विवाह गर्नु पर्दछ । आमाबाबुले केटीको विवाह अन्यत्र गरिदिने प्रयत्न गरेमा केटाले आफूले सिन्दूर हालेको दावी गर्न सक्दछ । समाजले केटाको पक्ष नै लिन्छ । यस्तो विवाहमा केटाकेटीको औकात नमिल्ने हुँदा प्रायः दिगो नरहने धारणा राखिन्छ ।

१०) अपरासिर वाप्ला (कथा मिलाउकिने-

दिया वाप्ला):-केटाकेटी दुवैको प्रेम भएको तर पारिस्वारिक स्वीकृति नभएमा यस्तो विवाह हुन्छ । केटाकेटी हाटबजार मेला जाने बहाना गरी घरबाट जान्छन् । दुवैसँग रूपैयाँ छउन्जेल अर्को गाउँमा गई बस्दछन् । त्यसपछि घरवालाले स्वीकृति दिएमा घर फर्कन्छन् । नत्र अन्य गाउँमै व्यवसाय गरेर बस्दछन् ।

११) चिदिकिदिया जरमठ वाप्ला:- कसैको विवाहित पत्नीलाई अर्कोले फकाई लाग्छ भने यस्तो विवाहलाई चिदिकिदिया जरमठ वाप्ला भनिन्छ । यसरी स्वास्नी जारी गर्नेसँग आफ्नो विवाहमा लागेको खर्च र स्वास्नीले लगाएको गहना कपडा आदिको दावी गर्ने पाउँछ । जारी गरी लानेले दावी गरिएको सामानको दोब्बर रकम तिर्नु पर्दछ । यसलाई 'दुवड टक्का' भनिन्छ । दुवड टक्का उचित छ छैन भन्ने निर्णय मझिडाम (गाउँको मुखिया) ले गर्दछ ।

मृत्यु संस्कार

हरेक जातिले मृतकको अन्त्येष्टि कार्य आफ्नो परम्परागत रीति अनुसार गर्दछन् । सतारहरू पनि अन्त्येष्टिको कार्य आफ्नो परम्परा अनुसार सरल तरीकाबाट गर्दछन् । मृत्युपछि मृत लाशलाई सुकेको खाटमै बोकेर श्मशान घाटतर्फ लान्छन् । खाट प्रायः डोरीको हुने गर्दछ । यदि मृतक त्यसवेला काठको गह्रौँ खाटमा भए डोरीको खाटमा सारी बोकिन्छ । मृतकलाई घाटतर्फ लानु अगाडि उसले लगाएका गहना कपडाहरू सबै खोली नयाँ सेतो कपडा ओडाइन्छ । यो ओडाइने नयाँ कपडालाई नवा धोती भन्दछन् । घरबाट लाश घाटतर्फ लैजाँदा मृतकले प्रयोग गरेको थाल, बटुका, लट्टी, कपडा आदि सबै घाटतर्फ लगिन्छ । लाशलाई प्रथमतः छोराहरूले अनि पाल्पालो गाउँत्रेहरूले पनि बोक्दछन् । गएका मलानीलाई सतार भाषामा गोसान भन्दछन् । घरबाट लाश घाटतर्फ लैजाँदा आउने प्रथम दोबाटो वा चौबाटोमा भुटेको धान पँसा अदि छर्दछन् । यो छर्नुको अर्थ मृत आत्माले फेरि गाउँमा फर्केर नआओस्, गाउँलाई दुःख नदेओस् भन्ने हो । सतारहरूले नदी किनारामा लगी लाश जलाउँछन् । ९ तर कतिपय लाश जलाउँदैनन् भन्ने कुरा सतारहरू

बताउँछन् । ठाउँमा श्मशान घाट भन्नाले निर्यन स्थल नदी किनारमा लाश लकिन्छ । त्यही खाटो खनी खाटोको तल केही ढुङ्गा राखिन्छ । लाशलाई पुर्नु अघि टाउकोको केही केश काटिन्छ र केश काटेको ठाउँमा चत्ती बालिन्छ । त्यसपछि लाशलाई राम्रोसंग पुर्निन्छ । लाश गाडेको स्थलमै छोराहरूको केश काटिन्छ । सेतो कपडा लगाउनु पर्ने परम्परा यिनीहरूमा छैन । अन्त्यमा नजिकैको नदीमा नुहाएर सबै मलामीहरू मृतकको घर फर्किन्छन् ।

मलामी (गोशान)हरू घर फर्केर आएपछि उनीहरूलाई सुडो ढक्का (कुखुराको मासु मिसाएको भात) र चौड खान दिइन्छ । 'सुडोढक्का' लाई यिनीहरू प्रसादको रूपमा ग्रहण गर्दछन् । मृतकका छोरासार्थ अन्य सबै परिवारले खानुपर्दछ । यसरी मृतकको अन्त्येष्टि क्रिया एकदिनमा समाप्त हुन्छ । मंसीरमा मृतकको नाममा शोक भोज गरिन्छ । यसरी एकपटक मंसीरमा शोकभोज गरिसकेपछि फेरि वर्षेपिच्छे शोकभोज गर्नुपर्दैन । मेचीदेखि महाकालीमा सतारहरूले हरेक मंसीरमा मृतकको नाममा श्राद्ध गर्दछन् भन्ने उल्लेख छ तर दर्वेशा गउँका सतारहरू यसरी वर्षेनी श्राद्ध गर्ने परम्परा नभएको बताउँछन् ।

सतारहरूमा देहत्याग गरिसकेपछि आत्माले अर्को जन्म लिन्छ भन्ने धारणा रहेको पाइन्छ । आइतवार मरेको मानिसको आत्माले अर्को जन्म लिदा दुःख पाउँछ भन्ने परम्परागत धारणा अनुसार आइतवार मानिस मर्नुलाई ज्यादै अशुभ मानिन्छ ।

पाद टिप्पणीः--

1. R. M. Macphail, [ed], Campbells Santhali English Dictionary III ed (Bihar, India The Santhal Christian Council Bengaria Mission Press) 1953, P. 6
2. डा. मथुरालाल शर्मा, आधुनिक भारतका इतिहास, (स्वास्थ्य, भारत कैलाश पुस्तक सदन, १९७६, पृ. १५१-५२)
3. R. M. Macphail, op. cit., P. 41
4. Jiva Nath Prashain: An Ethnographic Study of Satar People, Kirtipur, Central Library, M. A. Dissertation) 2040, P-24
5. R. M. Macphail, op. cit., P. 4.
6. दौलतविक्रम विष्ट: 'सतारहरूको रीतिस्थिति' हास्रो संस्कृति, सिंहदरवार, श्री ५ को सरकार, संस्कृति विभाग २०२४, पृ. १५
7. Ibid.
8. मेचीदेखि महाकाली : श्री ५ को सरकार, संचार मन्त्रालय सूचना विभाग; (सिंहदरवार, श्री ५ को सरकारको छापाखाना) २०३१, पृ-२३४
9. Ibid.

प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाका समयको नेपाल-भोट युद्धका ऐतिहासिक सामग्री

(गताङ्कको बाँकी)

१३. रानीपौवादेवि स्याफ्रुटिमुऱ्या सम्ममा तयार भयाका र तयार गर्नु पन्याका थर्पुका तपसील—

षाममित्रको पूर्जी

तयार भयाका थर्पु र तयार गर्नु पन्या थर्पुका अडा —
रानीपौवाको थर्पु तवेला स्मेत तयार भयो — १
नुवाकोट सेरा दर्बार तयार हुन लागीरहेछ — १
भस्यामा थर्पु तवेला स्मेत तयार भयो — १
कुमारेगढमा तवेला स्मेत तयार भयो — १
ठाडेमा तवेला स्मेत छाउनु छ — १
धुवेका काठ तयार छ वनाउनालाई साधुका कामले
रह्याको छ. साधुवनिसवयापछि वन्दछ — १
भार्पुमा पनि वेहोरा सदर — १
स्याफ्रु वरावर रसद घर ५ तयार भया २ वन्दछ — १
टिमुऱ्याको पुछारमा तयार भयो — १
स्याफ्रु व्यामा पनि काठ तयार छ वनाउनु छ — १
त्रिदिममा पनि काठ तयार छ वन्दछ -- १
टिमुऱ्यामा गाउ व्यासिका घर छ चाहियो भन्या गाउमा
वसौला. व्यासिका घरमा रसद राषौला मनि राजीसंग
भन्छ -- १
स्याफ्रुमा पनि गाउ व्यासिका घर रह्या छन् रसद राषनु
पन्यो भन्या गाउमा वसौला. मनि राजीसंग दिन्छौ मनी
भन्छन् -- १
टिमुऱ्याको षाली जगा. गाउमा पक्काघर वनाउनु छ-- १
रसुवादेवि १ पाउ तल थर्पु वनाउनु छ -- १
ई वनाउना वाकि रह्याका जगालाई. षेतला लीन

सातसये मागयाका छन् भरेमोली षेतला आइपुग्धापछि
ठाउं ठाउंमा बाडि जमादार श्रीमान षतुले वनाउनु
लाउछन् — १

रसुवादेवि केरुसम्म जगाजगामा पानि षट्ट रह्या
छन् १

केरुगाड मित्रमा पनि षट्ट १० वरोबर चल्यारह्याछन्/
षट्ट ३७

भस्यामा वनाउनुपन्या--४ कम्पारागढका पुरानु १ नया
२ जमा -- ३

षेतमा वनाउनु पन्या -- ४ स्याफ्रु बजार वनाउनु
पन्या -- ५

भार्पुमा पुरानु १ वनाउना २ विदिममा पुराना वना-
जमा ३ उनु पन्या-- ३

वागल्टमा पुराना २ वनाउनु टिमुऱ्यागाउमा वनाउनु
पन्या १ जमा-- ३ पन्या -- १

रसुवादेवि पाउमर बटो-
मा वनाउनु पन्या-- ४

टिमुऱ्याका व्यासिमा पुराना १
वनाउनु पन्या २ जमा-- ३

श्रीप्राइममिनिष्टरकाहजुरमा श्रीजनरलवद्विनर-
सिंह कुवर राणाजिवाट लेखि चऱ्हाई पठायाको उप्रांत
चिन तर्फ चऱ्हाई गर्दा कदाचित् अग्रजेले नेपालदाषिल
भै चीनलाई हामी तिमीसंग लडन आयाको होइनौ, बाहा
रजिडत भयाको फगत यसैनिमित्त हो अघि हामीलाई
पनि महत् दिन्छु भन्दा मिजात थाहाथियो. इ हात्रा पनि
दुष्मनहुं आज श्रीईश्वरका कृपाले संजोग पर्न जांदा

दोस्तमा मद्दतदि आफ्ना कार्य सिद्ध गर्थ्यो. तिम्रो खडा हो हामि धुवुजाद छौं । अघि जस्तो तिम्रो हाम्रो यैक दिल थियो. सो बमोजिममा. बहुत राजि छौं. तिम्रैले इनहरूका. बेजाको सजा थियो मुनासिव हो. भनि पैले केहि कालपछि वषतमा पन्ध्यामा चिनसंगकोम गर्नु दोस्तो मुलुक हासिल तेस्रो. दोस्तमा पल्लु, नहुने. हामीले आहासम्म इरादा राख्यागछि अंग्रेजले सेलतनमा आबैन भन्या संका राखैन अघिवाताडमा हामीसंग लडाजी भयाको उनेहरूले. उनिहरूले पनि बुझ्याका छन्. सासा-वादसाह पनी हुरीतपाया ताडमोडगन सकिनेछ यस्तो अडा पायापछि घर फुटका वेलाया. कम्बर कसन्त्या वषत पन्ध्या. कोछ भनि योकाम गरि यस्तो जवाफ दियो. भन्या फाइदै देविन्छ सुभार हजुरको. यो दिल देखदा आफ्ना इमावता लाग्ला भन्या कारणले सुगौलीमा फौज ल्याई राखेछ तेस्रतिर यस्तै देखि छ चिनतिरका कुरालाई ४ हजार वर्ष भयो. राज्यस्थिर रह्याको छ. निजका अम्बलमा कुचिन पैचिन् चिन ४ तवत छन्. मुलुक ५७० कोस चौडा छ वेहिसावलीग छन्. सुनपदाहुन्छ. जंगीकाम पदासा फौज तयार गर्दा अनुमान गर्दा येक करवड गछन्. येसैमाफिक षजाना दुहुस्त छन्. साना ठुला गैह्रगरि ५७ लाख झारादार छन् देविक्खिला र सदर आफ्ना घर हो मुदाकुरो प्रतापहो यो दोतफि पर्न जाँदा तसँलेपनि साध्यहोला भन सभिदैत हजुरमा तारिफ गन्थाको होइन. चिन जस्ता वादेशाहले. मदत आउनु पछिन् भन्या पछिवाट षडा भज्मावदि रहयो कि रहैन बुझि वकस्याजाला वाहादुर साहको आइन. त्रिभुवनको मसौदा भिमसेन थापाको विश्वास फत्यजंगसाहको धेज्यै. ता हजुरको औसान भन्या दुनियामा. प्रसिद्ध छ. समालि वक्सनु पन्थी वेला. येही हो वेसगरि मन् नगरि वकस्या जाला हजुरको दुनिआदारिमा आइन दरतुर. इन्साफ बन्दो गरी गरी वक्सनामा. काहिवाकिरह्याको छैन. फगत मुस्लिमको रक्षारुपि वकस्याको जस्तो देखिन्छ. श्रीकर्णेल तानी २०।२५ वर्षका उमेरमा विलकुल अष-तीयार-सौपि दाज्यूभाईहरूलाई ठाउंठाउमा राषिवक्ती आइन बमोजिमका कामचलाई जस्तो सिकार पाउलागी वक्सनु हुंथ्यो सो माफिक श्री इश्वरमा अस्यास गरिवक्सनु भधा हजुरका इक्षा बमोजिम हुंथ्येछ. रणमा मरिज्मा-

मर्दको सोगंवास छ. रणमा मरि अवश्य मुक्ती छ २ वादसाहको. दम्यान् दोस्तो राजधानीमा रुपैया पंसा षर्च गरि जंगी असवाफ लैस गरि राषनु. बहुत मुनासिव हो. सारा बलतकमा. चल्याकेछ जागरिवक्सनु भयाको छ. समिद तेस्कामा. षर्च भयाका रूपिया. षडा मर्नपछ. मजिहुँछ भन्ये विलकुल तराइका धान. येकहट्टो गरि. षरिद गरी. थौटा सदर्भ मुकरभ मुगलानामा बिक्री गर्नु. १० हजार. पिपार २५ पल्टन तैनाथगरि भाइहरूमा कमानीयेर. भै पोषराको. मैदान विन्हाई अवादागर्नु १ साल रैतिहरूलाई सेर्ना साउन्त्या फागु. गैह्र डेडिलिनु. मध्येस न जिल्लामा. साविक माथि लाष रुपैया बढाउनु जागीरदार सिपाही १ के दर रू ५ कट्टी गरि दामासाहिका हिसावले जमादार तकलिनु. ताहादेपि उत्रांत पंदा अनुसार. ठुला दर्जा जंगी निजामती गैह्रलाई आफ्ना काजकाममा कायेम राषी. वालीजफत गर्नु इकुरा लेपियाका मानिसहरूलाई अघिचिन आफुसमा. लडाजी हुंदा तिम-लाई तेस्तो पन्ध्यापछि. हामि मदतदिनु आउंछु. भनि आहावाट अम्बालाई लेपिजांदा बहुत मुनासिव लेष्या छौ. म वादशाहलाई साधी पठाउछौ. भनि लेपि आउंदा. यो कामको तैयारी गन्थाको हो. श्री ५ सर्कार काज्मा षडागर्नामा कबुल गछौंकि लडनामा कबोल गछौं तिमि-हरू जो भन्छौ. भनि रोजाई. जमाषडा गर्नामा कबुल गछन्. भन्या वडिया भयो लडनामा कबोल गछन् भन्या. हजुरका वेमार पर्मा. थमार केहि हानिछैन तजवीजमा जस्तो ठहर्छ. गरिवकस्या जावत्. सर्वलाई नज्जा छ. कम अनुसार बुद्धि भन्छन् हजुर निगायेन दानि विवेकि हुंहुँछ ७ वादसाह तकोसैरगरि वक्सनुहुनाले सब बुझि वक्सनु भयाकोछ मँले यस अवस्थामा विविति चन्हाउनु बहुत मुनासिव हो. अघि हजुरवाट मजिगरि वक्सनु हुंदा. अदफले सामन्य विविति चन्हायाको हो तावेदार जीनगीभर तालिम पुर्वरिस. गरिवक्सनु भयाको हुनाले जाहारात छतपनि समझनु अनुसार लेषेछ भन्ये जाति विविति चन्हायाको हो. गढा पत्थर ४८६९ फकीयसिपिपा. ५८ काठका सन्दुस पिपा ३६ पुराना विकंदा. सजायाको पिपा १५५ जमा पिपा २४६ तयार गन्था सुजी ५४१ मातौल ५४१ मरहट्टी १०० कमानी फुका गन्था सनासो २० कोदालो २ कोदाजी २ गस १ षती १ हात्रो २ बंचरो २

चुपि १ चिराककुपी ४ पनि तयार भयो. पाल छैन. काठमा सन्दुसिपिपा १ के भरिया २ का हिसावले कोदालाहरू वोक्न्ये. स्मेत जमा भरीया २८६ मध्ये १२० छन्. अरूको ठेगाना छैन. येक हिसावका भरीयाले असवाफ उठिसकला. भन्या जस्तो लाभर्दन सेनाल श्री वरष. मा भति भयाका छैन. तिकोरा मानिसलाई तालिम गर्न हर्कन भैरहेछ. बेलामा हर्कत होला भन्या बहुत दलंगीरहेछ मानिस सबै धारेज भया पक्षी यसै छुवा जिल्लामा १२ साललाई येताबाट कामपुगी सकदैन. भनि सुवेदार भवानोसिस्वारले लेषिपठायेछ. जाहाभन्या तेसजिल्लाको. मेसो पाउने माथवर मानिस कोहि छैन. तेस्मा क्या वेहोरा गर्न्या हो म र ५।७ दिनपछि वुटवल तरफ जान्छु ---

मार्गसुदी ७ रोज १

ताहापछि श्री प्राइममिनिष्टरका हजुरमा श्रीकर्णेल कृष्णध्वज कुवरराणाजीबाट लेखि चन्हाई पठायको उप्रांत सिपाहिहरूलाई ता राहान्नसिकाउनु. चैत्रमैन्हा सम्ममा लस्करलाई. हिउले नपाउन्या गरि. गमगढिमा राखनु डेढबर्षपान पुग्न्या गरि रसदज्मा गर्नु. चैत्र मैन्हामा रसद वोकनलाई चौरी घोडालुलुझोब्दा च्यांग्रा भेदा ज्मा गरि राषनु. फौजलाई चाहिन्या गोलागीराफ पर्षजाना ज्मागर्नु. कामकाज पर्दा -सब भारदारक सल्लाहसंग पल्टनलाई र दुनियालाई बढियाहुन्या. श्री ५ सर्कारको वन्या सप्रन्या काम गर्नु विना मेरो चिठी नगै. लडन्याकाम. दुस्मनका मुलुकमा कुलचन्या काम नगर्नु. बैसाषमा जौनमाफिक चिठिजाला उसमाफिकको काम गर्नु राजा रजौटाहरूलाई अल्ले झिकाउनु पदैन. बैसाषमा ढेरैषान्याहरू उसै अनुसार थोरै षान्याहरू उहि अनुसार मानिस लि आउनु भनि उदि दिनु. भनि लेषिवक्सनु भयाको रहेछ. बहुत बढिया भयो. फौजलाई चाहिन्या गोला गिराफ. गोली गन्हर्षजाना. अघि मजि भै आया बभोजिम. तयार गन्याको छु. टुटफुट पुगनपुग. थपनु पन्या थपन्याकाम गरौला लस्करलाई गमगढिमा. राषनु भनि. लेषिवक्सनु भयाका अर्थ. सिवानालाई नगीच लस्करलाई हिडने नपाउन्या. सुवीस्ता हुन्यागरि राखनु भनि अघिलेपि

वक्सनु भयाको हुनाले जाहा आइ वन्याठाउको तजवीज गर्दा सिवानाको नजिकचैत्र मैन्हासम्म-जुमला जानालाई हिउने रोकन पनि नसकन्या. होवो येकै नागना भयाको रसदलाई पनि अछाम बक्षा वाजुरा डोटी गन्हजगा जगाबाट ल्याउन्यालाई पनि सजिलो. जगा-हुनाले. गलफातु चुंगाउमा डेरा. षलंगा गरि लष्करराषी पल्टनलाई ताराहान. सघाउनु सिकाउनु ल्यायाको छु. गमगढिवाट र सिवाना पनी. जाहा भेदा २ दिनले टाढा. पछे. द्विउका नागना पनि ठुला २ नागना पछेन् गमगढि-माजान्या. कामगर भनि मजि हुन्छतापनी. येहि बसभनि. मजि हुन्छतापनी. जोमजि. डेढवर्ष पानपुग्न्यागरि रसदज्मा गर्न्या काम पनि. भरिसव्य गरुला. रसद वोकनलाई. चौरीलुलुझोवा भेदा घोडा च्यांग्रा गन्ह ज्मा गरी चैत्रमा रसद वोकनलाहन्याकाम गरुला. काजगर्दा. सबभार-दारका. सल्लाहसंग पल्टन दुनिया. राजीरहन्या र. श्री ५ सर्कारको वन्या. सप्रन्या काममा जानम भर गरुला. हजुरबाट लडनु भन्या. अति सिक्षा न आउज्याल लडनेछैन. उक्त दुस्मन का मुलुकमा कुलचन्या पनि छैन राजा-रजौटाहरूलाई पनि मजि बभोजिम बैसाषमा सामेलहुनु भन्या उदिदिन्या काय गरौला ---

मार्गसुदी ८ रोज २

श्री प्राइममिनिष्टरका हजुरमा श्री मेजर कप्तान महारुद्र षत्रीले लेषि चन्हाई पठायको जिल्लेवारापसी. रौतहत सर्लाहि जिल्ला ४ का रसद मार्ग वदि १९ रोज ६ का दिन देषि वरोवर आयो. चितवन कोरसद पनि साज वेहान. मा आइपुगछ. लेषने मानिस नभै. चावल भर्न अड्क्यो चावल भरि रसिद नदिया रैतिहरू कराउन लाग्या. हजुरबाट पठाइ वक्सनु भया. कामुषिया नौसिदा. कोहि आयाको छैनन्. जिल्ला ५ को आम्बानी षर्च र रैतान लाइ रसिद दिनालाई हाल मुषिया दुई र लेषन्या मानिस जना ५० नभै. काम चलेन हाल भर्न मानिस र भन्याका चावल धोकामा हालन्या. धोकामा मुखरयूनालाई चाहिन्या मानिस ६ सये सातसये नभै काम ढापन सकियेन जाहाका सिपाईले चावल भन्या ठाउको पहरार बाटो बनाउनाको टाकिदिमा लाथाका छन् पटनाबाट आयाका टाटका ढोका दुई हजार जाहा आई पुग्या धोकामा

चावल कति जांदो रहेछ. भनि तजवीज गर्दा कोहि ढोका १० पाथि जान्या. कोहि ६ पाथि जान्या. कोहिमा आठ पाथि जान्या. रह्याछन् दर १० पाथिको नमिल्दा धोक्रामा चावल हाल्याको छैन. अरू धोक्रा आयाका छैनन्. जौना-रोजमा चावल भरियो. उसैरोजका धोक्रा. माहाल्या बढिया हुदो रहेछ किल्ला मौजेको चावल नआउदा रतीका मुषजवानवाट चावल भर्दा जिल्ला मौजे सचिदो रहेछ येति मानिस नभै. काम चलाउनालाई हर्कत भयो. रसद ल्याउनुया रैतिहरूले. मिच्यारसद

भन्दा ठाउँमा चाहिन्या तपसिल —

कागज भारि— ५ बतिलन्या थाल स्मेत पानस—१०

लंपट — ३ लाहा धानि — २५

मार्ग सुदि ९ रोज ५

श्री प्राइम मिनिष्टरका हजुरमा. मेजर कप्तान सतायाम षतुले. लेखि चन्हाई पठायाको धुंचेदेखि टिमुच्या-सम्म. ठाउ ठाउँमा विकट घटिया रहेछ. तोपमियांना जान्यागरि. बनाउदा. कहिभन्दा. तलदेखि भन्दाज्जस्तो. बिह्लि कहिभन्दा कठिहाली हुन्दाठाउमा. पाच छ हात. नहुन्दा ठाउमा दुंगो. फोरी काठहालि. दुंगालडाई. तिनहात सम्मको बाटो. दोसांधदेखि स्याफूसम्म. बाटो बनाई तयार भयो. विकट ठाउँठाउमा. मासिवनाउला: इ अरु बाटो. जमादारकोटयालाई. अन्हाई हाजिर हुन्दा. काम गरूला. श्री. केरू सम्म क्याक्या भन्छन्. भनि मानिस पठायाथ्या. योटा नौलो मानिस पुगन्दावित्तिकै केरूका मानिस सर्वै. तामासा हेर्न आउंदा रह्याछन्. तिमिहरू क्यान आयौ. क्यागर्न लाग्यौ. तिम्रा मुलुकमा. बाटोपनि बनलागीरहेछ घरबनाउन पनि लागी रह्या छन्. अंतपनि सर्वै थुन्दा. हामिता षाना वारपनि मर्नलाग्या जाहाता लडन्यापनि कोहि छैन. गोर्षा मानुपर्छ भन्दा गोर्षालाई मान्छौ तर माथिबाट आयौभन्दा कसोकसो हुन्छ जाहा ताकेति गर्न पर्दैन. हामि. षानावार मन्थौ मन्थौ भन्छन्. गेरुगाको ममाचार भन्दा. २५ गोटा सिपाहि किल्लामा पहरा वस्याका छन्. माथिमाट घनाकाड वडाँल्याई किल्ला. मा राषनलागी रह्या छन्. भनिनेवारहरूले भन्दागरे. आज १५ दिन भयो. षाम्वालि ४ जनाले.

केरुगुम्बामा वस्या २ लामाको माल चोरि टिमुच्यामा ल्यायाछन् र. चोरिन्यालामा २ जनाले. लगादेल्यायाछन्. हात्रा थर्पु वनाउन गयाका सिपाहिसंग. गोहारमागि पक्रनजांदा भादि छाडि भागउन् र माल सर्वै लामाहरूले पायाछन्. ति चोरहरू दोसांधदेखि. माथि प्थांगाउंमा अडा गरि बसि. इनि दुईलामालाई. नमारिछाडदौन. भनि भन्दा रह्याछन् गरे. योटा मानिस आई ति चोरहरूलाई फुल्याई केहि हुन्दा छैन भनी धर्मकेरूमा लगी. आफ्ना घरमा राषेछ रे घानपीनदियेन. तजवीजगर्दा. चोरले थाहापायाछन् च्यापसा दुंगोहातमाली, जंगलपसि रह्या छन्. षानु जसै सक्रियो जववस्तिआई लुटपिट गरि षांदा-रह्याछन्. तिन चोरलाई. पक्रन देवालाइनहरूले पनि समातन सकेन हाहापारि राष्याछन् गरे भन्दा षधर मैले पठायाका मानिसले ल्यायाको —

मार्ग सुदी ११ रोज ५

श्री प्राइममिनिष्टरका हजुरमा, मेजर कप्तान दलजित विष्टले चन्हाई पठायाको हाडिपान भनि वटारका कुट्टमालहरू. लाई कल्पादिघाट. सम्म वारिपारिका माझि हरूले दुंगाकाटि. सिधुच्या घाटमा तयार गर्नु, अरूजग्गा. जगाका गाउले थर्पु साधुबनाउनु भनि. तजवीज गरि षटाई काम धरोवर चल्दैछ नेपालका कुट्टमालहरूलाई ज्यालादि पानलाया श्री ५ सर्कारको षर्चमा त्रीज्यादा हुन्दा काम थोरै हुन्दा जस्तो लाग्यो र अंतका-ममा नलाई कुट्टमाल जतिले हाडि पानु. भन्दा वन्दोवस्त गन्दाको हो. इने कुट्टमाललाई साहु धर्मनारान मार्फत्. सेराका चावलधान बोकाउनु अंतकाम नलाउनु भया दसूषत. मै आयेछ १ रकममा दरियाको षाली गाउ काहि छैनन्. वेववति क्यासि वारिपारि भाडापान्या माटो काहि रहेछ वटारका टुकिभन्दा ठाउंमा माटो रहेछ. सराजाम पनि भयाका नजिक पनि पन्थी. चाडो पनि हुन्दा. तेस्तो ठाउंमा हाडि पान लाउनु भनि सिपाहि षटाया. का थिया. दसूषत भयापछि पनि काममा लायेछ भनि. रिसानि मजि होला. काममा सुरले लायाको हो माफ भयाजाला —

मार्ग सुदि १२ रोज ६

श्री प्राइममिनिष्टरबाट कप्तान दलजित विष्टलाई

लेखि थर्पु जो अर्ध ५ वन वन अर्ध वन था कु पा त हि ल ब र उ र

लेषिगयाको तयार भयाको रसद घरको र. तयारि भयाका थर्पु र. तयार गर्नु पर्न्या थर्पुका अडा लेषियाका फर्दस्मेत. जो भयाको लेषि पठाउन्या काम बढिया गन्या छौं. फर्दलेर अजिले सबै विस्तार बुझयो स्याफु वरावलमा. रसद घर ५ तयार मयेछ. बढियो भयो तै ठाउँमा अरू रसद घर २ बनाउनु लाउन्या काम बढिया गन्या छौ. येतिवाहेक वनाउनु पर्न्या रसद घर तिमिले. तजवीजगन्नाका जगामा अस्ति लेषिगया बमोजिम. को रसद अन्न अताउन्या गरि वनाउनलाई तयार गर्न्या काम. गर्न्यै छौ. तयारि भयाका. थर्पु वनाउनु पर्न्या थर्पुका कुरालाई. तयार भयाका कुरा मंगयो. बढियै भयो. तयार गर्नु पर्न्या. थर्पुहरू पनि तिमिले तजवीज गन्या. का अडामा. चाडो बनाई तयार गर्न्या काम. गर्नु. तोपल लस्कर यकै काटो हिडाउनु पर्छ। विकट बाटाले होइ सक्तेन. तोप र लस्कर जान्या बाटो. तिमिहरूका तजवीजले ठहराई बाटो बहूत बलियो. मजशुतीसंग. बनाउन लाउन्या काम गर्नु. रसद घरमा पहरा चौकि गर्नलाई गेली गट्टा भयाको. जमादार झुडिको पट्टि. लाई षटाई. नौसिदा बहिदार राषन्या. काम बेस भएछ रसदको चलाउन. आउंदो रहेनछ. भनि लेष्याका. कुरालाई. मुलुकभरले. रसद ल्याउन्या बन्दोबस्तको ताकिति हुन लागी रहेछ. १५।२० दिन देषि वरावर रसद आउन्या छ. ताहा सम्ममा. रसद घरको. बहुतै ताकिति गरि रसद घर सिध्याउना काम गर्नु. घर वनाउनलाई. ताहाका मानिस भंदा षानाको बंदोबस्त भया. भोटचाहरूले वनाउन्या रह्याछन्. ठडिको जगदोचा वषु लगाई काम गर्नु पर्न्या जिउका बलिया. चाडो तयार गर्नन्. कि भन्या जस्तो लाग्छ. भनि लेष्याका कुरालाई बढिया तजवीज गन्याछौ. ताहिका भोटचाहरूलाई. लगाई घर बनाउन. लाउन्या काम. गर्नु. घर बनाउनलाई आहाबाट लुहुर्कामि आउंदैनन्. थाभियाति घर बनाउन्या भोटचाहरूलाई ज्याला माग्या. चाहिन्यारहेछ कतिदिनमा सकन्या रहेछन्. तजवीज गरि लेषि पठाउ र बन्दोबस्त गरि पठाउन्या काम. गरिएला. हाडि गाभ्रा पार्नलाई वेवावति देषि वरटारसम्म माटो जाहां बढिया ठहर्छ. उसैठाउँमा वटारका कुहमाललाई लगाई वनाउन लाउन्या. तजवीज बढिया ठहरायाछौ तिनै कुहमालले. पुग्दछ कि आहाबाट पनि पठाउनु पर्छ.

तजवीज गरी लेषि पठाउन्या काम गर —

श्री प्राइममिनिष्टरबाट कप्तान महारुद्र षतुलाई लेषिगयाको जिल्ला बारा पर्सा रौतहट रूर्लाहि जिल्ला ५ को रसद मार्ग बदि १२ रोज ६ का दिन देषि वरावर आयो चितवनको रसद. पनि साज वेहानमा आउंछ भन्या. विस्तार समेत जो भयाको. विस्तार लेषन्या काम बढिया गन्याछौ हाल भुषिया जना २ र नौसिदाज ५० नभै काम चलेन. भनिलेष्याका कुरालाई मुषिया १ नौसिदा ४ आहाबाट पठाईदियाका छन्. हाल तिनै मानिसलाई लेषन लाउन्या काम गर्नु. भन्या मानिस र भन्याका चावल धोकामा हालन्या धोकामा मुष स्युनालाई चाहिन्या मानिसका कुरालाई जमादार समेतको पट्टी पठायाको छ आउलान् काममा लाउनु. कागज कोरि १२५ लाहा धानि २५ बातिवालन्या धानस का कुरालाई ठुला ठडौरा १० हवलदार सहविरहस्ते पठाईदियाको छ पुगला: लषटका कुरालाई चताई बन्न लगाई. विछ्याउन्या काम गर. ढोकामा कुरालाई आठपाठि चावल अटाउन्या धोक्रा यति ६ पाठि अटाउन्या धोक्रा यति १० पाठि अटाउन्या धोक्रा यति भनि देहि षोलि. जमा धोकामा तपसिलको कागज लेषि. रोज रोजको हाजिरी पठाउन्या काम गर ---

ताहा पछि श्री प्राइममिनिष्टरबाट काजि डिल्ली सिंह वस्न्या. पजांचि सिद्धिमान सि राजमंडारिलाई लेषि गयो. रसद गैहको वेहारामा. ताहा तिमिहरूले चलायाका कामको विस्तारसहित जो भयाको. लेषिपठाउन्या काम बढिया गन्याछौ पत्रले विस्तार बुझियो. चावल राषन्या थैलाका कुरालाई. आहा हामीबाट पनि धग्गनारान साहुलाई उदि दियाको हो तिहमेछ पनि पर्सांनि गोदाममा गै १० पाठि अटाउन्या थैलि. चाडो सिलाई थैलाना. कप्तान महारुद्र षतु जिम्मा चाडो पठाई दिनु भनि ताकिति गर्न्या र धर्मनारानका मानिससंग तन्की गरि थैलालि. चलान गर्नु. थैलाका मुष स्युन लाई सुतरि षरिगदरि वप्तान महारुद्र षतुसंग पठाई दिन्या काम बढिया गन्याछौ. गाडावयेल तटु हाभ्रा मुलुकको ताकिति गरिरह्याछौ मजुरि दिन्या रुपिया-

लाई हर्कत भयाको छ भनि लेष्याका कुरालाई मध्येस ४ जिल्लालाई रूपिजा फाटी अघि तिमिहरूले लेषि-पठायी वमोजिम का रूपिजा ३७६८॥ को श्रीठाहिला भाईको दस्खत भै चाडो आउन्ग छन् तिरूपिजाले गाडा बयल तट्टुको मजुरिदि रसद बोकाउन्ग्या काम गर्नु चुरिको बाटो गाडा बयल चलन्ग्या गरि वनाउन्ग्या तजवीज गरि रँतिहरूलाई त सल्लाह गरि भदैया धानको मुटुरिमा बोकाउन्ग्या वन्दोवस्त गरिझारा वन्दोवस्त भयो भनि कप्तान महारुद्र षतृलाई लेषिजांदा सडक बाटो बनाउनलाई लाठसाहि रूपिजा २०० र श्री भैरुपल्टनका ४ सिपाहि १ क्लवदार पठाई दिन्ग्या काम बढीया गन्ग्याछौ विद्याषोरिवाट गाडामा राषि हेटौडासम्म चलान गर्दा थोरै षर्चले पुगन्ग्या छ ताहाबाट भारि हाति र पिपाले भिफेदीसम्म पुग्ग्याई ष्यस्या औलाका याममा पनि चिसापानिमा बसि चावल सरासर चलदो भन्ग्या तजवीज वेसगन्ग्याछौ तिमिहरूका तजवीज वमोजिम गर्नु भनि श्री काहिला भाईलाई पनि उदि दियाको छ तेहि तजविजसंग रसदको चलान गन्ग्या काम गन्ग्या बढिया होला कप्तान महारुद्र षतृले नेपालबाट लेषन्ग्या मानिस आयन भनि लेष्याका कुरालाई वहि तिमिहरूले पनि लेषन्ग्या पट्वारि पठाई दिया छौ अरु पनि तजवीज गरि येस् कुराको वेहोरा श्री ठाहिला भाईलाई लेषनु र उनका सल्लाह वमोजिम पठाई दिया छौ अरु पनि तजवीज गरि पट्वारि पठाईदिनु जाहाबाट पनि १ मुषिया ४ नौंसिदा पठाई दियाका छन् रसदको ढिला नहुन्ग्या गरि वन्दोवस्त गन्ग्या काम गर्नु ताहाका रसदका कामलाई दुनियालाई षातिरत सल्लाह गरियेता श्री ५ सर्कारको काम चलन्ग्या उता दुनियाको चित्त बुझन्ग्या गरि काम गर्ने तिहमेरु जान्ये छौ यहाका रजिडंटी साहेव मार्फट टक मान्ग्या कल् सुगोलिमा आईपुग्याको छ सैसंभारसंग झिकाउन्ग्या काम गर्नु भनि श्री ठाहिला भाईलाई अ-याईयाको हो ठाहिला भाईबाट पनि तिमिलाई लेषि पठायीको छ त्यो तक्को कल ताहा आई पुग्याको भया संभारसंग येस्तरफ पठाई दिन्ग्या काम गर - -

मागशुदि १३ रोज ७

श्री प्राइममिनिष्टरका हजुरमा कप्तान महारुद्र

षतृबाट लेषि च-हाई षठायीको वारा पर्सा रौटहट सर्लाहि ४ जिल्लाबाट आयाको रसद हेटौडा मा रसद राषन्ग्या षर चावलले भरियो पौवामा चावल राषन हुन्ग्या ठाउ-सम्म राष्यु अरु आयाको चावल राषन्ग्या जगा छैन जमा भयाका चावल धोक्रा माहालौ भन्ग्या धोक्रा आई पुग्याको छैन जाहा भयाका चावल चलान गन्ग्या वेहोरा भयाको भयादेषि जाहा जमा भयाका चावल भैसकिन्ग्या थियो जगा षालि भया फेरि आयाका चावल राषनालाई जगा पनि हुंथ्यो चावल चलान गर्नलाई बयल घोडा पनि केही आयाको छैन जाहा जमा भयाका चावल चाडो चलान गन्ग्या वेहोरा नभयाता चावल ढेरभयापछि उठिसकन्ग्यालाई कठिन होलाकि भन्ग्या जस्तो मेरा चित्तमा लाग्छ लेषन्ग्या मानिस नआउंदा रैतानलाई रसद फछर्चाउन सकियेन ।--

माग सुदि १५ रोज

श्री प्राइममिनिष्टरका हजुरमा भेजर कप्तान दलजित विष्टले च-हाई पठायीको अघिवनायाको थर्पुका अडाजो भयाको विस्तार लेषि पठाउन्ग्याकाम बढिया गन्ग्या छौ यति वाहेक बनाउनु पन्ग्या रसद घर तिमिले तजवीज गन्ग्याका जगामा अस्ति लेषिया वमोजिमको रसद अन्न अटाउन्ग्या गरि वनाउनलाई तयार गन्ग्या काम गन्ग्या छौ तयार नभयाका अडाका थर्पु चाडो तयार गर्न लाउनु तोप लस्कर जान्ग्या बाटो यर्क बाटो हिडाउनु पर्छ विकट बढाले होइसकतैन तोप लस्कर जान्ग्याबाटो तिमिहरूका तजवीजले ठहराइ वलियो मजबुतिसंग वनाउनु मुलुक भरले रसद ल्याउन्ग्या वन्दो वस्तका ताकिति लागि रहेछ १५/२० दिन देषि वरावर रसद आउन्ग्या छन् ताहासम्म रसद घरको ताकिति गरि सिध्याउन्ग्या काम गर्नु षट्ट वनाउनलाई ताहाका भोटचाहरूले वनाउन लाउनु ज्यालाषाजाको क्या चाहिन्ग्या रहेछ कति दिनमा सकिन्ग्या रहेछ तजवीज गरि लेषि पठाउ षटलाई चाहिन्ग्या सराजाम १।२ दिनमा जाहाबाट आउला हाडि गाया बनाउनलाई वरटारका कुहमाल हल्लाई लाउनु मानिस पुगेन भन्ग्या लेषिपठायी वमोजिम पठाई दिउंला जाहाका लुहुकमि थामिया भन्ग्या मर्जि आ या का अर्थ जोग्य हो वरावलका रसद

घरमा. पहरा चौकि गर्न फेरी २ घरवनाउनु भनि झुडिया पट्टिलाई लायाको थियो जमादार चन्द्रवीर षतूलाई पनि थपिदिया वरोवर गरि काम गर्दैछन्. टिमुन्या गाउमा रसद घर बनाउन भनी जमादार अमान षतूलाई षटाई गयाका छन्. ताकिति गर्दैछु. ढुंगाको गारो र फल्याकको छाना पर्दैछ. ताहाबाट रसद आउन ज्याल तयार हुँदै थन्दीदै गर्ला घट वनाउनाका अर्थलाई अषाडा लेखि जिम्मा लायाको छ. पानसयेसातसये षोलाका ढुंगाको काम गर्न जान्या. सिपालु छानि काममा लाउनु. भनि जमादारहरूलाई अहायाको छ. सबै गाउँगाउका मानिस सामेल भयाको छैन १२ दिनमा. सामेल गरि हाजिर लेषि जोखर्च चाहिएला विन्ति चन्हाउला. नसिद्धियाको थर्पु अडा पनि सिध्याउन लायाको छ । बाटो गौडा गलका पहरामा बलियो मजगुटि भरिसक्य फसाकगरि वनाउनु भनि कप्तान सताराम षतूलाई भनि पठाउदैछु. धुनचेको साधुमा. बलढेर. चाहिन्छ र धुनचेमा वस्याको १० दिन भयो वरोवर काम चलाउदा. वारि पट्टि ४ पारिपट्टी ३ जियववहमा मैदानको तजत्रीज गरि मैदान चन्हाई वेत्रा बतिमा साधु माझुलगा. षिच्यातको साधु पनि विग्याको रहेछ २१२ जोप फेरी मैदान फेर्नु पर्न्या छ. ठाडाषहन्या धेरै छन्. यक २ फल्याकका साधु. हालन. गाउँगाउँको जिम्मा गन्याको छ. तिनमा पनि हेरिवसि मानिस राषि. बनाउन लाउला छु. हाडि गाग्रा पानलाई वरवारमा सिपाहि. पठायाको छ. लेफटेन सेवक रामथापाको नगिर्च पर्दो रहेछ. र तिमिले ताकिति गर्दै रहनु. भनि पठाउदैछु उनबाट पनि ताकिति हुँदैछन्. हाँडि गाग्रा पानलाई वरटार कर्ण मुलका स्थान छेउ नयां वर्गचा. मा माटाको षानिको नगीचपारि पंचकिको अठवत् गरि हाडि पान. लायाको छ. परालको पुजि गरि कामगर्नु. लायाको छ. ढुंगाको तपसिल चन्हापठयाको छ. जाहेर होला. ६ ढुंगा अरू काटनु भनि लायाको छ. नजा वनाउनु पर्न्या घर. लाई. पनि. षिच्यातमा पिपाको पट्टि १ वोसिहरूलाई काठ कटाउन. साधु पारिटारि राषनु लायाको छ. जति तयार हुनान्. पछि विन्ति चन्हाई पठाउला. नुवाकोट सेराको दवार पनि तयार भयो ।

तपसिल तयारि ढुंगाको

ढुंगा १ के गज पाइला ३ हात लामु—	१८
ऐ १ के ऐ ऐ ३ लामु हात—	१८
ऐ १ के गज पाइला ३ लामु हात—	१७
ऐ १ के गज पाइला ४ लामु हात—	१९
ऐ १ के गज गज पाइला ३ लामु हात	१७
ऐ १ के गज पाइला ३ लामु हात—	२१

केरौ कोडवल झुन्या भोटचाहरू. टाघनघोडा १३ लि आयाको ६ दिन ५ मा बालाज्यू पुगन्याछन् —

पौष वदि २ रोज ४ मा

ताहापछि श्री प्राइममिनिष्टरबाट कपतान महा-रुद्र षतूके लेषिगयाको. व.रा. पर्सा रौतहट. सर्लाहि ४ जिल्लाबाट आयाका रसद. हेटौडामा रसद राषन्या घर चावलले. भरियो. पौवामा पनि. अटाउजिसम्म राख्यो. अब आयाको चावल. राषन्या जगा छैन ढोकामा हालौ भन्या. धोकामा आयाको छैन. भन्या जो भयाको विस्तार लेषि पठाउन्या काम बढिया गन्या छौ. धोकामा कुरालाई धमनारान् साहु मार्फतका धोकामा ताकिति गरि. चाडो पठाई दिनु भन्या. काजि डिल्लि सिंह बसन्त्यात्. षजांचि सिद्धिमानसि राजभंडारिलाई ताकिति लेषि गयाको छ. तिमिले पनि ताकिति गरि वद्विवासबाट. धोकामा झिकाई. धोकामा हालन्या. काम गर. हेटौडामा जमामयाका रसद. बोकनालाई. जाहाबाट पिपाहरू पठाई दियाको छ. पुगला. लेषन्या मानिसका कुरालाई. येक मुषिया र पांच नौसिदो. हिजो जाहाबाट हिड्या. आइपुगनन्. रसद राषनालाई. मकवानपुरका मानिस झारागरि ताहा राषनु. ई राषन्या काम गर. धमनारानलाई भन्दा ४२ हजार धोक्रा. वद्विवासमा पुग्याका छन्. भन्छन् —

ताहापछि श्री प्राइममिनिष्टरबाट. कर्णेल डिल्लि सिंह वसन्त्यात्. षजांचि सिद्धिमान सिराजभंडारिलाई. लेषिगयो. रसद ल्याउन्यालाई गाडा बयल टटुकोज्याला भाडा दिनलाई ३७६८७।। चाहिन्या रहेछ भनि तिमि-हरूले अघि लेषि पठाउदा रुपियाको ठेगाना गरि. श्री ठाहिला भाईको हुँदि गरि मिरसुवा. रत्नमानसि राजभंडारिका नाउंमा. पठायाको हो. आइपुग्याके होला

इनै रूपियाले वयल टटुका ज्याला मजुरिलगाई भिकेदी सम्म रसद आइपुग्नु, पाठसंगको बन्दोवस्त गर्नु, ढोक्राका कुरालाई, ताहा धमनाखान् मार्फतका ढोक्रा जाहां जहाछन्, ताकिति गरि, कप्तान् महारुद्र षत्रिछेउ, पठाई दिनुया काम गर्नु औसुसलाठान्या संक्रान्तिका भोलि बेर काहिलाभाई भयापनि ठाहिला भाई भया पनि हेटीडासम्म आउनुया छर्, ति भाईहरू आउदा, सम्म भिकेदीमा रसद आइपुगेन भन्नु, तिमोहरूलाई जरिवाना हुनुया छर्, सो बुझि सबै कुराको ताकिति गर्या काम गरि भिकेदी देषि रसद बोकी ल्याउनालाई, पिषापलासि पठायाका छन्, तिनलाई बोकिन हकत हुन न्नावस्। —

लिखित गोदाममा रसदको काम काज गर्दा निमित्त सुवः इस्वरी प्रसाद अज्यारि, कप्तान, लिखित तर्फ रवाना भयो —

पौष वदि ४ रोज ६ मा

श्री प्राइममिनिष्टरका हजुरमा कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजीवाट लेखि चन्हाई पठायाको रसद जमा भयापछि वरफले वितवल परेन, भन्नु तिमोहरूले ठहराई इहालेषि पठाउनु र जवाफ गया वमोजिम वैतडिझुल घाट कुन्हीलाई, जमादार १ हुंदा २ सिपाहि २० डडेल्युरा, मा समालिमा ५ जोडा येस्मा ५ कालडुंगा ५ राषि वाकि रह्याका हुंदा सिपाहिले सिलगढका दरवारकोट जांचको काम असुल तहसिल, जोजो गर्नु पर्नुया काम छ, सबै ठ उं ढाकि काम चलाउनु भनि सर्दार कनकसि महत, लाई लेषि पठाउनु, येतिले ढाकि, काम गर्न सकछु भन्नु, बढिये भयो, कपनि छंदैछ, काम चलाउन सक्तन, भनि पर सन्ना भन्नु, सुवा वीरभंजन माझिलाई डोटि पठाई, सर्दार कनकसि महत, लाई, ताहां झियाउनुया काम गर्नु, भनि लेषिवक्त्रनु भयाको रहेछ, बढिया भयो, रसद जमा गर्नुया काम, वरोवर, लागी रह्याछु रसद जमा भै सकि-यापछि वरफले विततौल परेन, भन्नु ठहराई हजुरमा मिति चन्हाई पठाउनुया काम गरौला, वैतडि झुगाघाट सहित गौडा गौडा कुन्ह्या र सिलगढ दरवार कोत जांचको काम गर भनि, सर्दार कनकसि महतलाई लेषि पठायाको छ, येतिले काम ढाकि, सक्तीन भनि, लेषि

पठाया मजि वमोजिम, सुवा विर भंजन माझिलाई, सिल गढि पठाई सर्दारलाई जाहा, झिकाउनुया काम गरूला—

तस्तै वखतमा श्री प्राइममिनिष्टर, यानका हजुरमा, कप्तान दलजित विष्टले, लेषि चन्हाई पठायाको हिजो मैदान, वसाउन सक्या, आज घुंघ्याबाट हिंडुला भन्नुया चढाउन सकियेन र, आज घुंघेको साधु मैदान चन्हाई भोलि जाहावाट हिडि वेत्रावति, का साधुमा २ दिन वसि वाहाको कामको बन्दोवस्त वाधि, हिंडौला, नजा वनाउनु पर्नुया घर, लाई पनि, नमुना वक्ष्या वमोजिम का काठ पिचातमार नुवाकोट पट्टीमा कटाई, बरटारमा, जमा गर्नु लायाको छ, टिमुन्पालगायेत, सिध्याउन बाकि रह्याका जग्गामा, घर थर्पु, साधु घट वनाउनलाई, अषाडा देषाई, गाउवाडि, जिम्मालायाकोछ, वरोवर वना-उदैछु तयार गर्नन्, त्रिशूल गंगाको साधु बिग्याको रहेछ, तेस्तालाई पनि वनाउन भनि, काठ कटायाका छन्, आज-रातदेषि हिउ पनि वरावर पर्ने लागी रहेछ, काहासम्म पर्छ र्चाको छैन —

पौष वदि ५ रोज ६

श्री प्राइममिनिष्टरका हजुरमा कर्णेल डिल्लिसिंह वक्ष्यात्, षजांचि सिद्धि मानेसि राजभंडारिवाट, लेषि चन्हाई पठायाको, रौटहतसुर्लाहिया, को रसद, बन्दोवस्त गरि, महतरिमा पुगी, गुठि वित्तधार, लाई झिकाई विगहट्टीको, कागजली बन्दोवस्त गरि, चावल पनि चल्थो चुरियाको वाटो नवनाई र, सिपाहि ५ जना पठाइ, हामी ताहा आइनपुगनुज्याल, वेरसुर, वाची काम चलनुया, गरि राष्या बढिया होला, भनि पठाया र रूपिया फिर्ता भै आयो र, सुवा वषत्की पत्, आइपुगनि मात्र, २०० रूपिया दि चुरिया घन पठाउनु, तलाई मजिभया वमोजिमको, भिछ्यापोरिको बाटो, पनि तयार गर्नु भनि, मिर सुवा रत्नमानसि राजभंडारि, लाई चन्हाई आज्ञाथ्या, सुवा वषत्की पत् पनि गयाछन् २०० रूपैयाओ, तिमि पनि गै, चाडो बाटो बनाइ तयार गर्नुया काम गर्नु, हामीहरू पनि जाहाको बन्दोवस्त गरि सरासर तहि आउनुयाछु, भनि चाहिदो कुरा अन्हाई, सुवेदार गंभिरसि माझि, लाई पठाईदिया हेटीडामा रह्याका, रसद बोकि-जान्या रैतिहरूलाई, भन्नुया मानिस र लेषनुया कम् हुंदा

४।५।
महतरि
भन्नुया
लाई,
भन्नुया
रैति
अवपो
कम्
घमा
वैल
वोका
पनि
मजुरि
वैल

४।५ दिन वस्नु पर्दा तमाम् रैयतहरू, कल्पनछन्, महतरिको चावल पनि वद्विवासमा भर्नलाई, लेषन्या र मन्या मानिस पठाइ दिनु भनि, कपतान् महारुद्र षन्त्रि-लाई, लेपि पठाया, येसो मया कसोगरि, कामचलला, भर्दया घानको चावल ज्यादा मन्या लेषन्या, कमहुंदा, रैति कलपनाभो, भरषर सहि—हनघानकाटन लाग्यो, अवपो रसद चलन्या सुर चलिरहेछ, मन्या र लेषन्या कम् भयो, काम वरवादहोला, हेटौडाको चावल पीषमा-घमा वोकाई, राष्या बढिया होलाकि मन्या जस्तो लाग्छ, वेल टटुले वोकाई भिफेदि पुग्याका चावल, पछिबाट वोकाउला, ऐल्हेता हेटौडाको चावल मानिसले वोकाया, पनि होलाकि, मन्या जस्तो लाग्छ, रूपैया पनि मजुरिको वाचला, मन्या जस्तो लाग्छ, बाटो बनाउनु पनि वेल टटु गाडाको वन्दोवस्त गर्नु भनि, जिल्लाजिल्लामा,

चावल उठाउनु पनि, संगसंगै भैरहेछ, मोगलानका वेलटटु, को मजुरिका कुरा, गोवर्धन साहुसंग वन्दोवस्त गर्दा, पत्थरको बाटो छ भनि प्राणगयापनि, नमान्या, हेटौडासम्म मन्या मान्या, भिफेदीतिर भंदा, हाभ्रा माल जोषिम हुन्छ, जांदीन भनि नमान्या, आपना मुलुकका गाडा वयेल टटु पठाइ दिनु मन्या, हामीहरूले टाउकामा बोकि, कसोगरि रसद पुऱ्याउनु, भनि रैति कराउन आउं-छन्, आपना आपना जिल्लाका, गाडा वयेल टटु, छाडि दिया, हामीहरू सबै मिलि मजुरि दि, रसद पुऱ्याउला भनि, विन्ति गर्दा हामीहरूको चित्त बुझि रैतिले पौष र माघको १५ दिनसम्म तिमिहरूले वोकाउनु, माघका १५ दिं वाकि देषि फागुण भरि, वेल टटुले वोकाउला मन्या तजवीज गरि रह्याछु—

(क्रमशः)

ABOUT THE AUTHORS

Mr. Hari Ram Joshi	—Under Secretary, Ministry of Defence, H. M. G.
Mr. Corneille Jest	—Anthropologist and UNESCO Consultant.
Mr. Raja Ram Suvedi	—Assistant Lecturer, Department of History,
Kirtipur Campus, T. U.
Mr. Dil Bahadur Chhetri	—Assistant Lecturer, History Department,
Suping Campus, Bhaktapur, T. U.
Mr. Shyam Sundar Rajvamsi	—Assistant Epigraphist, Dept. of Archaeology, H.M.G.
Mr. Madan Kattel	—Instructor, History Department, Butwal Campus, T.U.

‘प्राचीन नेपाल’का निमित्त प्राग्-इतिहास तथा पुरातत्त्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, नृत्यशास्त्र, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तथा प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयका सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिनेछ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ । प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त गरिएको भावना वा मत सम्बन्धित लेखकको हो ।

महानिदेशक
पुरातत्त्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art, anthropology and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of our work are invited to ‘Ancient Nepal’.

The contribution should be concise and well-documented, and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

The opinions expressed are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the editor or the Department of Archaeology.

Photographs and illustrations (line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and on one side of the paper only sent to:-

The Director General
Department of Archaeology
Ramshahpath
Kathmandu, Nepal.